

**Teoretické možnosti
podpory rodin s dětmi
v sociálním pojištění**

Martin Holub a kol.

VÚPSV, v.v.i. Praha
2010

Publikace byla schválena ediční vědeckou radou ve složení:

doc. Ing. Ladislav Průša, CSc. (VÚPSV, v.v.i. Praha)
Ing. Martin Holub, Ph.D. (VÚPSV, v.v.i. Praha)
Mgr. Miriam Kotrusová, Ph.D. (FSV UK Praha)
Ing. Robert Jahoda, Ph.D. (MU Brno)
Ing. David Prušvic, Ph.D. (MF ČR)
Ing. Jan Mertl, Ph.D. (VŠFS Praha)
Ing. Jan Molek, CSc. (JU, České Budějovice)

Vydal Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.
Praha 2, Palackého náměstí 4
jako svou 410. publikaci
Vyšlo v roce 2010, 1. vydání, náklad 220 výtisků, počet stran 66
Tisk: VÚPSV, v.v.i.

Recenze: doc. JUDr. Vilém Kahoun, Ph.D. (JČU České Budějovice)
Ing. Jan Mertl, Ph.D. (VŠFS)

ISBN 978-80-7416-063-9

<http://www.vupsv.cz>

Tato monografie byla zpracována s finanční podporou Ministerstva práce a sociálních věcí ČR v souvislosti s řešením veřejné zakázky (identifikační kód ZVZ 197) s názvem: **„Pružné formy podpory rodin s dětmi v sociálním pojištění.“**

označení projektu HR 172/08

Na projektu se podílel výzkumný tým VÚPSV, v.v.i. ve složení:

Martin Holub (editor + kap. 1, 2, 3, 4)

Milan Šlapák (kap. 1, 2, 3)

Anna Šťastná (kap. 2, 3)

Vojtěch Krebs (kap. 3.4)

Sylva Höhne (kap. 2.3, 2.4, 2.5)

Abstrakt

Tato monografie se zaměřila na možnosti zohlednění podpory rodin s dětmi v sociálním pojištění v kontextu celkové koncepce rodinné politiky státu. Tato problematika je řešena ve dvou na sebe navazujících monografiích, z nichž první se věnuje teoretickým možnostem podpory rodin s dětmi v rámci sociální politiky státu a sociálního pojištění a druhá analytická část pak praktickým zahraničním zkušenostem a modelovým propočtům. Projekt přináší přehled o tom, jak je rodinná politika řešena ve vybraných vyspělých státech a jak je v rámci těchto států přistupováno k podpoře rodin s dětmi v důchodových systémech. Dále se monografie věnuje alternativním (netradičním) návrhům na pružné formy podpory rodin s dětmi v rámci sociálního pojištění, přináší nové pohledy, vyvrací v této oblasti existující mýty a věnuje se detailnímu rozboru některých reformních variant důchodového systému v ČR. Výzkum též zpracovává poměrně detailně problematiku demografického vývoje populace ČR a měnících se zvyků a preferencí rodinného soužití. Stranou zájmu nezůstala ani otázka míry ekvivalence a solidarity v důchodových systémech. Na základě zjištěných poznatků a zahraničních zkušeností byly zkonstruovány mikroekonomické a makroekonomické modely, pomocí nichž byly simulovány zahraniční přístupy v podmínkách ČR. Projekt se zaměřil na zkoumání netradičních forem podpory rodin s dětmi v rámci důchodového pojištění, ke kterým patří zejména koncept tzv. dětského důchodu – child pension, možnosti závislosti sazby důchodového pojištění na počtu vychovaných dětí či možnost asignace pojistného dětmi svým rodičům. Na základě modelových výpočtů, historických souvislostí a současné ekonomické a demografické teorie pak výzkum přináší variantní návrhy změn právní úpravy podpory rodin s dětmi v českém systému důchodového zabezpečení a zhodnocení jejich finančních a sociálních dopadů. V závěru autoři konstatují, že výše zmíněné teoretické koncepty formy podpory rodin s dětmi v sociálním pojištění nejsou vhodné pro ČR, ať již z důvodu jejich nedostatečného teoretického ukotvení, či z důvodů jejich ekonomické a administrativní náročnosti, kdy by jejich vliv na individuální příjmy rodin s dětmi byl zanedbatelný.

Klíčová slova: podpora rodin s dětmi, sociální pojištění, důchod závislý na počtu dětí, asignace pojistného, důchodový systém, mezinárodní srovnání

Abstract

This study focuses on the possibility of providing support for families with children in the social insurance system in the context of the overall family policy concept of the state. This issue is dealt with in two successive monographs the first of which deals with the theoretical possibilities of providing support for families with children by means of state social policy and the social insurance system and the second analytical part deals with foreign experience and practical model calculations. The project provides an overview of how family policy models in selected developed countries approach the support of families with children via their respective pension schemes. Furthermore, a further monograph will be devoted to alternative (unconventional) proposals for flexible forms of support for families with children under the social insurance system which will provide new insights into the topic which will refute existing myths and which will focus on a detailed analysis of certain pension system reform variants. The research includes a detailed description of population development in the Czech Republic and of the changing habits and preferences of family life and addresses the question of equivalence and solidarity within the pension system. A number of micro-and macro-economic models, which simulate foreign approaches to the subject and apply them to the Czech context, have been designed based on both the research findings and broader international experience. The project

focuses on exploring innovative ways in which to support families with children by means of the pension insurance system, namely the concept of the so-called child pension, the possibility of basing pension insurance rates on the number of children or the possibility of a part of a child's pension insurance premiums being assigned to his/her parents. On the basis of model calculations and the historical context of current economic and demographic theory, the research provides alternative proposals for the adjustment of support for families with children within the Czech pension system and provides an evaluation of their financial and social impacts. In conclusion, the authors note that the above theoretical concepts regarding forms of support for families with children via the social insurance system are not suitable for the Czech Republic either because they lack a theoretical anchor or because of their economic and administrative demands, while their impact on the income of families with children would be negligible.

Key words: support for family, social insurance, child pension, assignation of social insurance, pension system, international comparison

Obsah

Seznam tabulek a grafů	8
1. Úvod.....	9
2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení.....	11
2.1 Vývoj rodiny a změny v reprodukčním chování.....	12
2.2 Rodinné politiky a jejich možnosti ovlivnit porodnost ve vyspělých zemích	18
2.3 Formy podpory rodin s dětmi	23
2.4 Vliv vybraných podpůrných opatření na život rodiny	27
2.5 Úpravy v důchodovém systému	27
2.6 Bezdětnost	29
3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus sociální pojištění	31
3.1 Typologie sociálních států a rodinných politik.....	31
3.2 Nástroje a opatření rodinné politiky.....	34
3.3 Zohlednění výchovy dětí v důchodových systémech.....	39
3.3.1 Česká republika.....	42
3.4 Solidarita a ekvivalence v důchodových systémech.....	43
3.4.1 Obecná východiska	45
3.4.2 Mezigenerační solidarita v rámci průběžně financovaných důchodových systémů	55
3.4.3 Shrnutí	55
4. Závěr.....	57
Literatura	58

Seznam tabulek a grafů

Tabulka č. 1	Modely sociálního státu a typy rodinné politiky	33
Tabulka č. 2	Počet částí v závislosti na počtu závislých osob a složení rodiny	36
Tabulka č. 3	Daňová pásma pro výši příjmu odpovídající jedné části rodinného podílu a míra zdanění v roce 2008.....	36
Tabulka č. 4	Zohlednění dob výchovy dítěte v důchodových nárocích ve vybraných evropských zemích	41
Graf č. 1	Vývoj solidarity v sociálním a soukromém pojištění	46

1. Úvod

První systémy sociálního pojištění vznikly na konci devatenáctého století a důchodové pojištění se postupně prosadilo v Evropě, Jižní Americe a posléze i mnoha dalších zemích světa. Konjunktura po druhé světové válce a akceptace modelu průběžného financování zabezpečení na stáří vedla k růstu existujících systémů jak co do výše důchodů, tak co do rozsahu pokrytí. První generace profitovaly z příznivého hospodářského a demografického vývoje. Vlády však spotřebovávaly přebytky systému na krytí deficitů veřejných rozpočtů či k přímému financování jiných projektů. Postupně se však v důsledku demografického stárnutí začal měnit poměr mezi počty důchodců a plátců příspěvků. Vlády zdědily závazky vlád minulých, ale minulé přebytky a rezervy byly většinou již spotřebovány. V současné situaci, kdy všechny demograficky vyspělé země čelí procesu demografického stárnutí, které vyúsťuje v tlak na finanční stabilitu průběžně financovaných důchodových systémů, jsou vlády před těžkou volbou, zda snížit důchody, zvýšit důchodový věk, zvýšit příspěvky či dotovat deficit systému z jiných zdrojů. Klesající porodnost a prodlužující se délka dožití stabilně působí na zatížení budoucích generací, které se tak stává dlouhodobě neudržitelným a společensky neakceptovatelným. S ohledem na to většina z těchto zemí přistoupila v uplynulých letech k reformám s cílem zajistit finanční udržitelnost průběžně financovaných systémů důchodového pojištění. V poslední době dochází k přehodnocení průběžně financovaných (PAYG) důchodových systémů a v odborných diskusích se objevily dvě teoretické cesty, jak by měly PAYG systémy na měnící se demografickou strukturu reagovat. Jedna, podporována většinou ekonomů, předpokládá zatížit (pro PAYG důchodové systémy) nepříznivým demografickým vývojem celou populaci, druhá pak rozlišovat generaci ekonomicky aktivní a neaktivní a v rámci zatížení ekonomicky aktivní populace pak zatížení rozlišovat s ohledem na počet vychovaných dětí. Tato koncepce vychází z kontroverzního předpokladu, že v PAYG důchodových systémech je pořízení a výchova dítěte brána jako „ekonomická“ investice rodičů a ti by pak měli získat výhody v PAYG důchodových systémech oproti těm pojištěncům, kteří děti neměli.

Ve světě doposud přijatá reformní opatření PAYG důchodových systémů zatím následují první myšlenkový směr a často přinesla mj. posílení vazby příspěvků odváděných pojištěncem do systému důchodového pojištění a výsledné důchodové dávky.

V České republice v rámci reformy veřejných financí jako celku, s ohledem na probíhající odborné diskuse ohledně možných reforem PAYG důchodových systémů a již probíhajících reforem a zejména pohledem reformy důchodového systému, která mimo jiné vyžaduje zrušení v evropských důchodových systémech sporadické zohlednění výchovy dětí prostřednictvím snížením věku odchodu do důchodu v závislosti na počtu vychovaných dětí, je proto vhodné zvážit jiné možnosti podpory rodin s dětmi a zohlednění významu dětí pro zajištění zabezpečení na stáří v rámci základního důchodového systému, případně v rámci doplňkových důchodových systémů. Je otázkou, zda je takové zohlednění opravdu efektivní a filosoficky ospravedlnitelné a zda by nebylo možné podporu rodin s dětmi řešit v rámci ostatních subsystémů sociální politiky státu účinněji.

Základním cílem důchodového systému je prevence chudoby starých osob, sladění celoživotní spotřeby a zachování životního standardu (životní úrovně) jedince tak, aby nedocházelo k výrazným výkyvům mezi období stráveným prací a období stráveným v důchodu. Průběžné financování systému důchodového pojištění je

založeno na mezigenerační solidaritě, a proto finanční stabilita systému přímo závisí na početní velikosti jednotlivých generací. Škála teoreticky možných úprav zohledňující počet vychovaných dětí v základních důchodových systémech, která by mohla nahradit neopodstatněné snížení věku odchodu do důchodu u žen v závislosti na počtu vychovaných dětí, zahrnuje parametrické úpravy na straně dávek, závislost výše pojistné sazby na počtu dětí přítomných či vychovaných v rodině nebo významnější změny v nastavení systému důchodového pojištění, například asignaci části pojistného na sociální pojištění ve prospěch rodičů (jak se objevilo v návrhu zákona na Slovensku) či povinné dodatečné zajištění ve stáří bezdětných osob či osob s nižším počtem dětí (menším než 2 - z demografického pohledu je úroveň plodnosti ve výši 2 děti na jednu ženu dostatečná k zajištění obnovy populace). Alternativní či doplňující opatření například ve formě státních příspěvků či daňové podpory lze zavést v doplňkových důchodových systémech.

Cílem tohoto výzkumného projektu je získání poznatků o alternativních formách podpory rodin s dětmi a zohlednění počtu vychovaných dětí ve vybraných zahraničních důchodových systémech včetně analýzy odborné a politické diskuse o těchto opatřeních a analýza možnosti a dopadů zavedení obdobných opatření v České republice. Projekt si dále klade za cíl přinést přehled podpory rodin s dětmi nejen v důchodových systémech, ale i v kontextu celé rodinné politiky, neboť tyto nelze od sebe jednoduše oddělit. V neposlední řadě autoři studie jako východisko všech dalších úvah o dalším směřování reformy důchodového pojištění předkládají zhodnocení významu a míry solidarity v důchodovém systému České republiky.

Získané výsledky projektu byly shrnuty do dvou monografií, z nichž tato „Teoretické možnosti podpory rodin s dětmi v sociálním pojištění“ je první, ve které jsou shrnuty teoretická východiska a předpoklady, ze kterých vychází monografie druhá „Alternativní formy podpory rodin s dětmi v sociálním pojištění“, která přináší mezinárodní srovnání a modelové výpočty mikroekonomických a makroekonomických dopadů různých reformních variant v podmínkách ČR.

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

V posledních letech se v zájmu ekonomů, demografů a sociologů ocitají práce zaměřené na získání poznatků o skutečnostech vedoucích k rozhodnutí o počtu dětí v rodině a především k následné realizaci natalitních plánů. Tyto práce vesměs docházejí k poznatkům, že pořízení dětí není prioritně otázkou ekonomickou (ať je to již myšleno ve smyslu pojetí dětí jako „ekonomické investice“ či otázky týkající se finanční „dostupnosti“ dětí pro rodiny), ale závisí z velké části na mnoha jiných faktorech,¹ které nejsou ekonomicky uchopitelné. Oproti tomu výnosnost či dlouhodobá finanční udržitelnost průběžně financovaných důchodových systémů ekonomickou teorií měřitelná je a klade výnosnost průběžně financovaných důchodových systémů do přímé souvislosti s počtem narozených dětí. Známé Aaronovo pravidlo, porovnávající výnosnost průběžně financovaného a kapitálově financovaného důchodového systému, říká, že výnosnost průběžně financovaného důchodového systému závisí na součtu populačního a mzdového růstu.

Při hodnocení možnosti zohlednění dob výchovy a počtu dětí pro účely důchodového zabezpečení se tak dostáváme k problému, jak poměřovat dvě veličiny, z nichž jedna - rozhodování o počtu dětí - není z vědeckého hlediska uspokojivě vysvětlitelná ekonomickou teorií.

Na čem se široká odborná veřejnost napříč vědními disciplínami shodne, je role významu rodiny pro společnost. Jednou z mnoha definicí významu rodiny je např. definice použitá Občanským institutem (2005) „Rodina je základní stavební jednotkou společnosti, v níž dochází k přípravě lidského jedince na život v širším společenském celku a k uskutečňování většiny základních potřeb člověka. Ve výkonu svých přirozených funkcí (biologicko-reprodukční, socializační, ekonomická, emocionální aj.) není role rodiny plně nahraditelná žádným jiným subjektem ani co do formy ani co do naplnění účelu těchto funkcí. Pokusy totalitního státu převzít některé přirozené funkce rodiny měly v minulosti velmi negativní důsledky ve výchově dětí, na stabilitu rodinného života, ale také na mezigenerační předávání základních mravních principů.

¹ Dítě v pojetí dospělých disponuje hodnotami, které se sice odlišují od hodnot preferovaných v minulosti, ale hrají jistě neméně důležitou roli - jedná se totiž o hodnoty emocionální a psychické. Psychická hodnota dětí má ovšem svůj přesah a zasahuje také do sociální oblasti, neboť děti výrazně přispívají k tvorbě nových sociálních vazeb. Již v 70. letech vznikl z práce psychologů, zabývajících se motivací lidského jednání a otázkou motivace k plození dětí, koncept hodnoty dítěte. Hoffman a Hoffmanová (1973) sestavili na základě analýzy psychologických výzkumů sadu devíti základních hodnot, které dítě poskytuje svým rodičům (podle Rabušic, 2000: 287):

1. Narození dítěte poskytuje mladým lidem status dospělosti a dává jim sociální identitu;
2. Dítě umožňuje rodičům expanzi za hranice vlastního života, dává pocit reprodukce sebe sama, pocit jisté „nesmrtelnosti“;
3. Dítě dává člověku pocit morálnosti - rodič se vzdává vlastních zájmů pro blaho nové osoby;
4. Dítě přináší pocit přidružení, vytváří pro člověka nesmírně důležité vazby primární skupiny;
5. Dítě je zdrojem stimulace, novosti v životě, zábavy;
6. Dítě je zdrojem pocitu kreativity, pocitu naplnění, pocitu kompetence;
7. Dítě přináší rodičům (hlavně matkám) zdroj moci a současně i pocit kontroly nad někým jiným;
8. Dítě umožňuje rodičům srovnávat se a soutěžit jeho prostřednictvím s jinými, čímž může přinášet prestiž;
9. Dítě je ekonomicky užitečné.

Tato zkušenost je přesvědčivým svědectvím o tom, že právě nenahraditelné funkce rodiny jsou předpokladem existence každé formy státu a jejich ohrožení či likvidace vede k mravní a posléze i k materiální destabilizaci celé společnosti. Stát založený na demokracii, právním řádu, respektu vůči lidským právům a lidské důstojnosti musí zahrnout ochranu rodiny, rodičovství a manželství mezi základní priority své působnosti.“

O vývoji rodiny a souvislostech mezi plodností a systémy sociálního zabezpečení a o postavení rodin s dětmi v rámci systému sociálního zabezpečení pojednává následující kapitola.

2.1 Vývoj rodiny a změny v reprodukčním chování

Pro rodiny v období pozdní modernity je charakteristické všeobecné rozvolnění rodinných vazeb. Spolu s rostoucím blahobytem evropských populací klesá pro nejstarší generace potřeba hmotné podpory od jejich dospělých dětí, ta je nahrazena silným sociálním státem a soukromým penzijním pojištěním (Možný, 2003).

Objevují se výzkumy, které dávají klesající úroveň plodnosti ve vyspělých zemích do souvislosti se zavedením systémů sociálního zabezpečení a důchodových systémů (např. Boldrin et al., 2005, Cigno, Rosati, 1996, Cogni et al., 2003). Ač samotné výsledky výzkumu Boldrina v tomto případě nejsou jednoznačné a jsou závislé na výchozích premisách a použitých modelech, již samo toto spojení a interpretace se jeví jako problematické. Pro pochopení výrazných změn v reprodukčním chování, kterými za posledních 200 let prošly současné nejvyspělejší země, je nutné postihnout proměny, ke kterým docházelo nejen na strukturální úrovni, ale také na úrovni samotných rodin. Instituce rodiny, která je považována za jeden z nejstabilnějších výtvarů naší civilizace (více viz Možný, 2006), se podstatně mění, a to ve svých nejzákladnějších charakteristikách.

Pohlédneme-li hlouběji do historie rodin, soudobá historická sociologie a demografie² zpochybnila tvrzení o existenci velké rodiny v Evropě 14. až 18. století. Porodnost byla v té době nesporně na vysoké úrovni, ovšem velikost a složení rodin neovlivňuje pouze tento ukazatel. Populace byly současně ovlivňovány režimem vysoké úmrtnosti, a to nejen vysoké kojenecké a dětské úmrtnosti. Výzkumy z 2. poloviny 60. let 20. století tak svým zjištěním, že průměrná velikost domácnosti v Anglii³ 16.-19. století činila 4,73 osob, zpochybnily mýtus o velké rodině s 8-12 dětmi. Vyvrácena byla i představa, že čím chudší rodina dříve byla, tím více měla dětí - více dětí totiž bývalo ve vyšších, nikoli nižších společenských vrstvách. Ve vyšších vrstvách mohla těhotenství následovat v kratších intervalech po sobě, protože děti často přebíraly kojné a zdravotní stav matek zde býval lepší. Chudé domácnosti pak byly méně početné i z toho důvodu, že z nich děti odcházely do služby k bohatším (Možný, 1990).

Jednou z důležitých „novinek“ v historii lidstva byla dobrovolná a vědomá kontrola porodnosti. Od okamžiku, kdy na konci 18. a na počátku 19. století začaly být v západní Evropě poprvé jasně patrné změny v porodnosti a v populačním vývoji, byl tento vývoj nahlížen jako revoluční událost. Celý proces je skutečně ve Francii (ale

² Především cambridgeská škola historické demografie s Peterem Laslettem.

³ Výsledky dalších výzkumů v jiných evropských zemích toto zjištění jen potvrdily.

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

také například v demografických textech v České republice) nazýván **demografickou revolucí**, mezinárodně je tento termín nahrazen častěji používaným označením demografický přechod (van de Kaa, 2008). Přesněji první demografický přechod, jelikož k dalším výrazným změnám v rodinném a demografickém chování dochází od konce 60. let 20. století a tyto změny jsou označovány jako druhý demografický přechod.

Změny v charakteru demografické reprodukce byly v nejvyspělejších zemích pozorovány již v průběhu 19. století. Zatímco postupné zlepšování úmrtnosti vyplývalo ze zlepšování hygieny, životní úrovně i pokroků v lékařství, změny v úrovni porodnosti si vyžadovaly hlubší teoretické zdůvodnění, neboť byly složitěji podmíněné. Vznikla tak řada hypotéz, ve kterých byl pokles porodnosti vysvětlován prostřednictvím zdůrazňování různých jevových stránek, které se zdály být v té které zemi nejdůležitější. Společným znakem těchto teorií je, že obvykle přeceňují dílčí a časově omezené stránky procesu a neodhalují jeho podmíněnosti v celém širokém komplexu (Pavlík et al., 1986).

Formulovány tak byly např. teorie sociální kapilarity, ve které je pokles úrovně porodnosti vysvětlován cílevědomějším vztahem k výchově a zajištění dětí a snahou po společenském vzestupu,⁴ racionalizační teorie, hledající vysvětlení v rostoucím racionalismu a egoismu, či blahobytová teorie, odvolávající se na zlepšování sociálních podmínek a vysvětlující snižování počtu dětí v rodinách snahou o udržení nebo zvýšení životní úrovně. Vysvětlení jsou hledána také v psychologicko-morální rovině a oslabení náboženského citění jako zábrany rozšiřování antikoncepce, změně venkovského naturálního hospodaření za peněžní a obecně ve vlivu života ve velkoměstech či snižování úrovně kojenecké úmrtnosti (více viz Pavlík et al., 1986).

Je zřejmé, že nízká úroveň plodnosti není kompatibilní s vysokou úrovní úmrtnosti. Ale zatímco zlepšující se úmrtnostní poměry (a stoupající naděje dožití při narození na hodnoty v řádu 50 nebo 60 let) mohou být potřebnou podmínkou pro pokles porodnosti, je nutné zdůraznit, že to není podmínka dostačující (van de Kaa, 2008). Pokles úrovně úmrtnosti a porodnosti byl pravděpodobně reakcí na široké změny ve společnosti, jako je zlepšení životní úrovně, urbanizace, technický rozvoj atd. Velmi trefným shrnutím předpokladů pro pokles manželské plodnosti je vzorec známý jako „připravení, ochotni a schopní“, který ve skutečnosti vyjadřuje tři základní podmínky: (1) plodnost musí být v rámci kalkulu vědomé volby; (2) snížení plodnosti musí být vnímáno jako výhodné; (3) musí být známy a k dispozici efektivní způsoby snižování plodnosti (Ansley Coale, 1973 in van de Kaa, 2008).

Obecnější a ucelené vysvětlení změn tak poskytla teorie demografické revoluce, která začala za kvantitativními změnami v demografickém vývoji spatřovat důležité kvalitativní změny reprodukčního chování. Hluboké změny ve vnějších podmínkách, které byly dané modernizací, rozvojem výrobních sil a dynamizací vývoje společnosti, ovlivnily reprodukční chování natolik, že demografická reprodukce prošla procesem demografické revoluce. Teorie demografické revoluce byla formulována jako vyprávění o způsobu, jakým od konce 18. století klesala úroveň plodnosti a úmrtnosti v několika evropských zemích v reakci na ekonomické, technické, kulturní a celospolečenské změny. Všechny skupiny obyvatelstva a regionů světa postupně procesem demografické revoluce procházely či procházejí, je to tedy historický proces, který začíná na

⁴ Podle Arsène Dumonta (1849-1902), který formuloval princip sociální kapilarity, přání po zlepšení vlastního postavení jak ekonomicky, politicky i kulturně, tak z hlediska přístupu ke vzdělání, vedlo k převaze individualismu. A zatímco tento princip sociální mobility byl nezbytnou podmínkou veškerého pokroku, měl negativní vliv na porodnost (van de Kaa, 2008).

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

určitému stupni rozvoje⁵ každé společnosti a na jiném opět končí. Populace dříve charakterizovaná vysokou mírou porodnosti a úmrtnosti je po průběhu tohoto procesu populací s nízkou porodností a úmrtností. Vedle těchto změn je výsledkem také výrazná změna věkové struktury; v důsledku tedy proces demografického stárnutí.

Zaměříme se nyní na období časově bližší, neboť v druhé polovině 20. století se v rodinném a reprodukčním chování udály další významné změny. Období po druhé světové válce je možné označit jako zlatou éru manželské rodiny, kdy se manželství stává „posvátnou hodnotou znovuožívající Evropy“ (Sullerotová, 1998). Do manželství vstupovalo stále více lidí a ve stále mladším věku, ve většině evropských zemí nastal velký baby boom, neboť se zde dlouhodobě zvyšovala porodnost jakožto kompenzace za válečná léta i v reakci na poválečnou ekonomickou prosperitu. Na území dnešní České republiky byla z hlediska porodnosti situace jiná - protože za války se na území protektorátu počet narozených zvyšoval (se záměrem zabránit sňatkem a těhotenstvím nasazení na práci do Německa), nebyl poválečný baby boom příliš vysoký a netrval ani tak dlouho jako v ostatních státech. Po válce byla navíc úroveň porodnosti ovlivněna nepříznivým ekonomickým vývojem, špatnou bytovou situací (mladých) rodin i nedostatečnou sítí předškolních zařízení při požadované vysoké ekonomické aktivitě žen. Vliv zde zřejmě měla i legalizace umělého přerušování těhotenství (s účinností od 1.1.1958).

Od 60. let 20. století se však situace v evropských rodinách opět začíná měnit. V mnoha zemích západní a severní Evropy se odehrávají **výrazné změny v demografickém, partnerském a rodinném chování**, k nimž se vztahuje **koncepte druhého demografického přechodu**, která byla poprvé představena autory Ronem Lesthaeghe a Dirkem van de Kaa v roce 1986. Nejvýraznější z tohoto komplexu změn je pokles úrovně porodnosti a sňatečnosti, odkládání sňatků i porodů do vyššího věku, nárůst rozvodovosti a rozšiřování nesezdaných soužití jako jednoho z typů partnerského uspořádání. Tyto změny jsou v teoretickém rámci konceptu druhého demografického přechodu úzce spojovány s podstatnými posuny v hodnotových orientacích (souvisejících s rodinným životem a dětmi), v nichž se projevuje oslabení instituce „tradiční“ rodiny. Pokles úrovně plodnosti hluboko pod hodnoty zajišťující prostou obnovu populace, usnadněný rozšířením moderní antikoncepce, byl vnímán jako hlavní rys druhého demografického přechodu (van de Kaa, 1987). Koncepte druhého demografického přechodu byla následně rozpracována v četných publikacích a postupně byla dávána do souvislosti s řadou strukturálních změn (jako jsou modernizace, rozvoj služeb a sociálního státu, rozšíření vyššího vzdělání), kulturních změn (sekularizace, vzestup individualistických hodnot, význam seberealizace) a technologických změn (přijetí moderní antikoncepce, pokrok v asistované reprodukci, boom nových informačních technologií) (Sobotka, 2008).

Druhý demografický přechod se tak podle autora teorie stal typickým vyprávěním o hodnotových a kulturních změnách (van de Kaa, 1996). Od prvního demografického přechodu (demografické revoluce) jej odlišuje hlavně ohromující starost jedinců o seberealizaci, osobní svobodu volby, osobní rozvoj, životní styl a emancipaci, což se ve výsledku odráží ve formování rodiny, v postojích k regulaci porodnosti a v motivech k rodičovství.

V západních zemích se změny plodnosti shodují se základními změnami vzorců manželského chování - méně lidí vstupuje do manželství a ta jsou uzavírána ve vyšším věku. Nejvíce patrné jsou tyto trendy na severu Evropy, kde se míry sňatečnosti

⁵ Přičemž jednotlivé složky tohoto rozvoje (např. kulturní a životní úroveň, úroveň lékařské vědy a hygieny, stupeň urbanizace, rozvoj výrobních sil) ani předešlý demografický vývoj nemusí být pro její začátek stejné. Závisí vždy na jejich kombinaci a vzájemných vazbách. Více viz Pavlík et al., 1986.

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

pohybují na nejnižší úrovni, a tyto země se v rámci Evropy naopak pyšní nejvyššími hodnotami průměrného věku při vstupu do manželství a také nejvyšší úrovní mimomanželské plodnosti. V porovnání s ostatními zeměmi jsou zde také více rozšířena nesezdaná soužití. Vlivem posunu sňatečnosti do vyššího věku dochází také k odkladu narození dětí, a tím ke zvyšování průměrného věku rodiček. Svoji nezastupitelnou roli v tomto ohledu sehrály nové metody antikoncepce a její dostupnost.

Z hlediska formování rodiny a její výsledné (zároveň však stále více proměnlivé) struktury je možné shrnout změny v rodinném chování, které se udály v evropských společnostech ve druhé polovině 20. století, do několika bodů. Mezi evropskými zeměmi či skupinami zemí pozorujeme rozdíly v průběhu změn, jejich nástupu, rychlosti i výsledku, obecně rozpoznatelné trendy u evropské populace přesto jsou:

1. *Pokles úrovně plodnosti.* Úroveň úhrnné plodnosti v řadě zemí v určitém období poklesla pod hranici 1,3 dítěte na jednu ženu, což je hranice vymezující populace s nejnižší nízkou plodností označovanou termínem „lowest-low fertility“ (Kohler, Billari, Ortega, 2002). Například v roce 2002 byla v České republice zaznamenána nejnižší úhrnná plodnost v české historii na úrovni 1,17, na Slovensku 1,19 (Francie se v té době naopak zaznamenala jednu z nejvyšších hodnot pozorovaných v Evropě - 1,87). Pod hodnotou 1,3 setrvala plodnost v České republice poměrně dlouhou dobu (od 1995 do 2005). Ač je takovýto výrazný pokles úrovně plodnosti z části zapříčiněn posunem prvních porodů do vyššího věku (tzn. změnami v časování), přesto dochází k všeobecnému snižování počtu dětí narozených v rodině a kohortní ukazatele plodnosti (tzn. počet dětí, které se narodily jedné ženě, která je již u konce své reprodukce) vykazují postupný pokles. Spolu s tím tedy dochází ke zmenšování velikosti rodin.
2. *Odklad rodičovství do vyššího věku.* V některých zemích je narození dětí koncentrováno do užšího časového rozpětí ve vyšším věku, a to především u žen s vyšším vzděláním. Na rozdíl od dříve převládající vysoké úrovně plodnosti ve věku 20-25 let se dnes první děti častěji rodí okolo 30. roku věku matek.
3. *Rozvolňuje se vztah mezi sňatkem a rodičovstvím.* Jsou například země, ve kterých se více než polovina dětí rodí mimo manželský svazek svých rodičů (např. Norsko a Švédsko).
4. *Narůstá celoživotní dobrovolná bezdětnost* jakožto rozhodnutí jednotlivce nebo páru nemít děti.
5. Výrazně se zvyšuje úroveň *rozvodovosti* a její ukazatele vystoupaly na doposud nikdy nepozorované hodnoty a nejsou výjimkou státy, kde se dříve či později rozvádí polovina uzavřených manželství (např. Švédsko, Česká republika).
6. Trendy v mimomanželské plodnosti a rozvodovosti v důsledku vedou k *rozšiřujícím se osamělému rodičovství* a narůstajícím počtu i podílu dětí, které mají během svého dětství zkušenost s různým rodinným uspořádáním a které žijí po určitou dobu pouze s jedním z rodičů nebo v rekonstruované rodině (tj. s jedním rodičem nevlastním).

Hodnotíme-li uvedené změny v reprodukčním chování, je možné říci, že determinantami prvního i druhého demografického přechodu jsou strukturální, kulturní a technologické změny ve společnosti. Nicméně mezi oběma popisovanými procesy existuje určitý posun. Sociálně-ekonomický rozvoj a pokles úrovně úmrtnosti se zdá být předpokladem pro začátek prvního demografického přechodu (demografické revoluce), ačkoli tento proces započal v zemích, které se značně lišily co do sociální

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

struktury, politického i ekonomického systému. Zastánci myšlenky druhého demografického přechodu sice zdůrazňují, že změny ekonomických a technologických podmínek (antikoncepční pilulka) zůstávají i nadále důležitými determinanty, přesto však mají tendenci zdůrazňovat **hodnotovou a ideovou změnu**. Posuny v idejích a hodnotách zřejmě vedly ke změně postojů k manželství, dětem, zodpovědnosti za vlastní zdraví a obecně tedy ke změnám v reprodukčním chování. Vzhledem k tomu, že lidé oceňují hodnoty individuální svobodné volby a hledají seberealizaci v práci a v partnerských vztazích, plodnost klesá na velmi nízkou úroveň (van de Kaa, 2008).

Různé výzkumy dokumentují často výrazné změny postojů a hodnot týkajících se dětí a rodičovství, rodinného života, životního uspořádání i sexuality a dokládají také relativní pokles významu rodiny v hierarchii životních hodnot (za vybrané evropské země například *Childbearing Trends and Policies in Europe*, 2008). Přestože se změny v hodnotách spojovaných s rodinou zdají být univerzální (alespoň v rámci Evropy), je rozmanitost mezi zeměmi obrovská a vyplývá nejen z historie a kultury dané země, ale je dána například také nastavením rodinné politiky či různou mírou a tempem sekularizace. Společné je však to, že i přes narůstající společenskou akceptaci dobrovolné bezdětnosti i různých forem rodinného a partnerského uspořádání postoje k rodičovství zůstávají jednoznačně kladné prakticky ve všech analyzovaných společnostech.

Arriès (1980) v úvahách o klesající úrovni porodnosti v západních zemích zdůraznil měnící se postoje k dítěti. Zatímco pokles porodnosti charakteristický pro demografickou revoluci druhé poloviny 19. a začátku 20. století byl nesen ve znamení velkých emocionálních a materiálních investic do potomků, současný pokles porodnosti je naopak důsledkem přesně opačných postojů. Období, které se označuje termínem „dítě-král“, pominulo, místo toho nastupuje období, kdy dítě zaujímá menší prostor. Nezmyslelo sice z plánů mladých lidí a partnerských dvojic, jeho existence je zakomponována do budoucích plánů, ve kterých však již často nepředstavuje základní a stěžejní proměnnou (Arriès 1980: 649-650).

Také v sociologických diskurzích interpretují někteří autoři nové formy rodinného chování jako znak procesu individualizace životních drah a vývoje západoevropské a severoamerické společnosti směrem k nové modernitě (Beck, 1992; Giddens, 1990). V rámci transformace intimních vztahů, která je popisovaná např. Singlym (1999) nebo Sullerotovou (1998), ustupuje prokreační funkce intimního vztahu a jsou zdůrazňovány aspekty sexuální přitažlivosti nebo sdílení intimity. Tato situace nezůstává bez odezvy ani na úrovni nových uspořádání partnerských vztahů, rodičovství a konečného počtu dětí v rodinách.

Druhá z výrazných interpretačních linií popisující a především vysvětlující probíhající změny rodinného a reprodukčního chování akcentuje **socioekonomické prvky**. V průběhu 70. a 80. let dominovaly zkoumání determinant plodnosti ekonomické přístupy nazvané mikroekonomická teorie fertility (Rabušic, 2001b: 118). Klíčem k vysvětlení poklesu plodnosti je v teorii chicagské školy a v přístupu G. Beckera proměna preferencí směrem k vyšší kvalitě dětí - s rostoucím příjmem požadují rodiče „kvalitnější“ děti a také je produkují; i při nižším počtu dětí je tak ve výsledku celková hodnota dětských služeb (dětské služby se rovnají počtu dětí násobenému průměrnou kvalitou dítěte) vyšší (Rabušic, 2001b: 122). Naopak, Leibenstainův přístup zdůrazňuje celkový pokles v očekávání užitečnosti dětských služeb spíše než přesun důrazu od kvantity na kvalitu. Bere v úvahu vztah mezi sociálním statusem a konzumními preferencemi (nejen týkajícími se dětí, ale také jim konkurujícího zboží a služeb). Pro výslednou úroveň plodnosti páru je podle něj v prostředí velkého vlivu referenčních skupin na životní styl rodin rozhodující relativní

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

příjem, tedy příjem srovnávaný s ostatními členy socioekonomické skupiny, nikoli příjem objektivně měřitelný.

Richard Easterlin rozpracovává hledisko relativního příjmu, což chápe jako poměr mezi příjmovými možnostmi a materiálními aspiracemi páru (Pollnerová, 2001). Hlavní faktor ovlivňující úroveň plodnosti je tedy vztah mezi materiálními aspiracemi mladých lidí a zdroji, kterými pro uspokojení aspirací disponují. Spíše než na absolutní ekonomické úrovni rodiny tedy závisí na vnímané ekonomické úrovni. Výše relativního příjmu je podle Easterlina výrazně ovlivněna měnící se početní velikostí věkových kohort, závisí na velikosti kohorty vstupující na trh práce, ovšem také na velikosti kohorty předchozí generace, neboť očekávání týkající se ekonomické úrovně jsou formována již v dětství.⁶

Spolu se změnou politické, ekonomické a sociální situace po roce 1989 dochází ke změnám v rodinném chování i ve **východoevropských zemích**. Diskuse o druhém demografickém přechodu tak probíhá i v těchto zemích, neboť každá z nich má zkušenost s řadou jevů spojovaných právě s tímto konceptem.

Také zde dvě základní interpretační linie změn v reprodukčním chování spočívají na argumentaci zdůrazňující strukturální efekty a na argumentaci zdůrazňující ideové změny (vycházející z již zmíněné teorie druhého demografického přechodu). Akademická obec v tomto regionu často polemizuje ohledně rozsahu a významu šíření individualistické hodnotové orientace. Tato diskuse, která je často zjednodušována na argumenty „hospodářské a ekonomické krize“ oproti „kulturním změnám“, může být demonstrována na příkladu České republiky a interpretací vážících se k významným změnám v reprodukčním chování pozorovaným od první poloviny 90. let. První přístup zdůrazňuje vyšší ekonomickou a sociální nejistotu spojenou s transformačními procesy v České republice, zejména špatnou bytovou situaci mladých lidí, což vedlo v důsledku k pragmatickému odsouvání zakládání rodiny, zvýšení přímých nákladů na výchovu dětí a snížení standardu rodin s dětmi (např. Rychtaříková, 1996).

Druhý přístup akcentuje výraznou ideovou, hodnotovou a kulturní proměnu, která vede mimo jiné k individualizaci hodnot a životních stylů a pluralitním formám soužití, v důsledku pak k poklesu plodnosti hluboko pod záchovnou úroveň (např. Rabušic 2001a, 2001b; Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003). Demografické změny a hodnotové posuny naznačují, že i přes znatelně se lišící vstupní podmínky dochází v České republice k transformaci chování a hodnot, která je srovnatelná se změnami začínajícími se projevovat koncem 60. let v západní a severní Evropě (Rabušic, 2001a; Sobotka, Zeman, Kantorová 2003).

Někteří autoři (Lesthaege, Surkyn, 2002, Philipov, 2002) přitom na adresu dvou explanačních linií uvádějí, že tyto výklady se nemusí v případě východoevropských zemí vzájemně vylučovat. Strukturální vlivy (ekonomické faktory) způsobené ekonomickou a politickou transformací se mohou kombinovat s dlouhodobými změnami hodnotové orientace a míra vlivu strukturálních a kulturních faktorů se může v čase proměňovat. Rychlé a neočekávané změny v úrovni plodnosti ve východoevropských zemích mohly nastat v důsledku diskontinuity v životech lidí po rozpadu východoevropského bloku, což však zároveň urychlilo i dlouhodobé hodnotové změny a jejich vliv na rodinné a reprodukční chování obyvatel. Diskontinuita a anomie vytvořily podmínky pro rychlou a náhlou změnu idejí a hodnot, což je odlišná situace v porovnání se změnou idejí procesem difuze či dlouhodobým vývojem. Rozpad norem

⁶ Verifikací Easterlinovy teorie na příkladu transformujících se ekonomik, české, maďarské a polské, však Pollnerová dochází k závěru, že vzhledem ke složité situaci na trzích práce v těchto zemích není možné zanedbávat jiné vlivy a z tohoto důvodu tedy nelze vysvětlovat ani předvídat vývoj plodnosti pouze na základě relativní velikosti kohort (Pollnerová 2001: 295).

a narušení hodnot vedlo ke zvýšení dezorientace, a tím ovlivnilo rozhodovací procesy vztahující se k rodině či její početnosti. Lidé dávají přednost tomu, aby nedocházelo k rozhodování v podmínkách nejistoty, čehož důsledkem je odkládání porodů na později a možná také jejich úplnému odmítnutí (Philipov, 2002).

2.2 Rodinné politiky a jejich možnosti ovlivnit porodnost ve vyspělých zemích

Přetrvávající nízká úroveň plodnosti v mnoha evropských zemích vedla ke zvýšení politického i veřejného zájmu o rodinnou politiku a její nejrůznější opatření, která by mohla napomoci ke zvýšení plodnosti nebo udržení její (vyšší) úrovně (z nejnovějších např. Gauthier, Philipov, 2008, Hoem, 2008). Avšak obdobné studie doposud dospěly spíše k nejednoznačným výsledkům ohledně možnosti skutečného vlivu opatření rodinné politiky na porodnost (pro shrnutí výsledků studií viz Gauthier 2007, Neyer, 2003, Neyer, Andersson 2008). Existuje tedy jistá polarizace mezi těmi, kteří spatřují veřejné politiky jako možný prostředek ke zvýšení současné nízké úrovně plodnosti v Evropě, a těmi, kteří považují opatření rodinné politiky jako neúčinná, zbytečná nebo nerentabilní s ohledem na výši nákladů na zavedení jednotlivých opatření.

Zdůrazňována je také nutnost vhodné kombinace různých forem přímých a nepřímých sociálně-politických opatření, která by vedla ke snížení přímých nákladů rodičovství i nákladů ušlých příležitostí, a to především díky zacílení na oblast trhu práce, péče (o závislé členy rodiny) a genderových vztahů (Neyer, 2003). Podobně Evropská komise v dokumentu⁷ z roku 2005 hovoří o nutnosti zavádění politik orientovaných na rozšiřování možností, jak harmonizovat rodinné povinnosti a participaci na pracovním trhu, které se z dlouhodobého hlediska zdají přínosné pro udržování relativně vysoké úrovně plodnosti či její možné zvyšování. Příkladem zde mohou být severské státy, kde jsou rodinné politiky zaměřeny především na tři cíle: usnadnit matkám participaci na pracovním trhu, ulehčit jim péči o děti a podporovat posun genderových vztahů v péči a zaměstnání. Hoem (2005) v této souvislosti tvrdí, že je to celá politická kultura ve Švédsku, nikoli konkrétní politická opatření, která činí zemi prorodinně orientovanou - přátelštější rodinám, dětem i ženám - což je situace, která může mít vliv na úroveň plodnosti.

Jak uvádí Gauthier a Philipov (2008), na zdánlivě jednoduchou otázku, zda mohou politiky zlepšit úroveň plodnosti v Evropě, je tedy ve skutečnosti velmi obtížné odpovědět, a to hned z několika důvodů. (1) Zatímco země směřují na rodiny obecně široký rozsah podpory a pomoci, pouze velmi málo z těchto politických opatření má výslovně propopulační a pronatalitní cíle. Ve většině případů se opatření zaměřují spíše na částečnou kompenzaci nákladů na děti, na snižování příjmové nerovnosti, na podporu zapojení žen na pracovním trhu či na zvyšování genderové rovnosti. (2) Jedinci sice mohou brát v úvahu politická opatření, při rozhodování o narození dítěte však zvažují rovněž mnoho dalších faktorů (pochopitelně včetně těch nefinančních). (3) Jedinci sice mohou mít preference týkající se ideální velikosti rodiny a ideálního načasování narození dětí, tyto preference však mají tendenci měnit se v průběhu životního cyklu a podle konkrétní životní situace jedince, což dále komplikuje možnost zhodnotit potenciální dopad politik.

⁷ Green Paper „Confronting demographic change: a new solidarity between the generations“.

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

Veřejné politiky bezesporu ovlivňují rodiny mimo jiné tím, že upravují podmínky na pracovním trhu, zajišťují vzdělávací a zdravotnické služby, vymezují práva a povinnosti rodičů či například existenci, dostupnost a možnost nároku na sociální dávky či služby. Vazba mezi veřejnými politikami a demografickým chováním je však velmi složitá. Záleží nejen na typu politiky, podmínkách nároku a výši dávek, ale také na společenských normách, stigmatizaci a sankcích spojených s pobíráním dávek. Je proto velmi obtížné izolovat dopad konkrétních opatření na demografické chování a není tedy divu, že různí autoři docházejí často k protichůdným závěrům (viz Gauthier, 2007).

Analýzy se nejčastěji soustřeďují na vliv opatření zaměřujících se na období rodičovství a zejména na opatření vztahující se k porodnosti: opatření mateřské a rodičovské dovolené, služeb péče o děti a dávky pro rodiny s dětmi (uvádíme základní vymezení, terminologie pro tyto politiky a opatření se v jednotlivých zemích liší). Tyto typy tvoří jádro veřejných politik týkající se rození dětí a jejich výchovy. Jsou často podpořena řadou dalších opatření, začleněných v jiných systémech než v systému rodinné politiky; příkladem mohou být daňové odpočty na děti, pokrytí dětí v systému zdravotního pojištění či například podpora bydlení pro rodiny s dětmi (Neyer, 2003).

Velká variabilita v národních opatřeních a pravidlech však do značné míry ztěžuje srovnávací výzkumy dopadů rodinné politiky na individuální natalitní chování. Problém srovnatelnosti vyvstává také s ohledem na dostupnost a (ne)existenci dostatečné datové základny k tomu, aby bylo možné zkoumat „čistý“ efekt té které politiky či konkrétního opatření na úroveň a vývoj plodnosti v evropských zemích. Analýzy jsou tedy častěji prováděny na národní úrovni a zkoumají především vliv vybraných politik na plodnost nebo to, jakým způsobem veřejné politiky ovlivňují participaci žen-matek na trhu práce (přehled obou typů výzkumů poskytuje například Neyer, 2003). Většina studií se pak zaměřuje spíše na časově omezené kratší období a na ta politická opatření, která přímo souvisejí s narozením a výchovou dětí, jako dávky v mateřství, legislativa a dávky rodičovské dovolené, rodinné dávky nebo služby péče o děti. Výsledky studií shrnuté v následujících odstavcích se týkají pouze vybraných typů politických opatření přímo zaměřených na rodiny s dětmi, a to především přímé a nepřímé finanční podpory rodin s dětmi (včetně příjmově testovaných dávek), mateřské a rodičovské dovolené a možností služeb péče o děti.

Studie často zkoumají trendy v úrovni plodnosti (vyjádřené úhrnnou plodností) v jednotlivých zemích v souvislosti se změnami politických opatření. Vybrané výsledky například naznačují, že vyšší úroveň plodnosti ve Francii, ve srovnání s ostatními zeměmi západní Evropy, může být důsledkem vyšší podpory rodiny; opatření rodinné politiky zaměřená především na plodnost vyššího pořadí zavedená mezi roky 1978 a 1980 (výrazně vyšší příspěvek v mateřství a rodinné dávky v případě třetího a dalších dětí) ovlivnila především načasování porodů, nicméně pravděpodobně pomohla udržet a dokonce i mírně zvýšit pravděpodobnost narození dětí vyššího pořadí (třetího) (Breton a Prioux, 2005: 441). Citovaným příkladem pozitivního vlivu na úroveň plodnosti je také Německo - do roku 1976 byly ve východní a západní části země zaznamenány podobné trendy ve vývoji úrovně plodnosti, počínaje rokem 1977 se rozdíl mezi oběma zeměmi, který byl do té doby zanedbatelný, začal zvyšovat až na hodnoty 0,4-0,5 dětí na jednu ženu. Vyšší úroveň kalendářních ukazatelů plodnosti ve východním Německu je pak vysvětlována řadou politických opatření vztahujících se k rodině, která byla zavedena v letech 1976-1977 a mezi něž patřilo i prodloužení mateřské a rodičovské dovolené (viz Gauthier, 2007). Nicméně analýzy ukazují, že tato politika vedla ke krátkodobým změnám v časování porodů, tedy k uspokojení narození dětí, a vliv na porodnost byl časově omezen (Büttner, Lutz, 1990).

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

Obdobně v bývalém Československu je vzestup plodnosti v polovině 70. let připisován především vlivu postupného přijímání souboru propopulačních opatření,⁸ také však zlepšení bytové výstavby a větší dostupnosti předškolních zařízení. Konečný průměrný počet dětí narozených generacím s relativně příznivějšími podmínkami pro rodičovství v dané době potvrzují efekt opatření, nejen ve smyslu zastavení poklesu plodnosti, ale i jejího mírného zvýšení (Rychtaříková, 2008). Vliv však v této situaci zřejmě mělo také zpřísnění interrupční legislativy, resp. praxe povolování interrupcí v období 1973–1979⁹ (o této paralele uvažuje také např. Sullerotová, 1998). Vliv pronatalitních opatření přijatých v Československu v 70. letech krom toho nelze hodnotit izolovaně, ale v souvislosti s celkovou společenskou atmosférou doby. Tato opatření přispěla k dočasné stabilizaci úrovně plodnosti, ale především k utužení modelu dvoudětné rodiny a plodnosti realizované v nízkém věku, který se udržel až do konce 80. let. Jak uvádí Kocourková (2006), v nových a zásadně odlišných společenských podmínkách jsou možnosti působení pronatalitních opatření velmi omezené a hodnocení jejich účinků mnohem diskutabilnější.

Zatímco uvedené příklady tedy naznačují pozitivní vliv, který by vybrané politiky mohly mít na porodnost ve vybraných zemích, výsledky z jiných zemí jsou méně přesvědčivé a žádný vliv politik nenalézají. Například úroveň plodnosti ve Velké Británii byla v posledních desetiletích poměrně podobná situaci ve Francii, a to navzdory mnohem méně štedré rodinné politice. Podobně kanadská provincie Quebec má štedřejší rodinnou politiku než jiné provincie, plodnost zde však zůstala od poloviny 60. let ve srovnání se zbytkem Kanady buď na stejné nebo i nižší úrovni, a to i přes přijetí řady pronatalitních opatření z konce 80. let včetně štedrého bonusu na dítě druhého a třetího pořadí¹⁰ (Gauthier, 2007).

Ve studiích založených na individuálních datech nalzáme odlišnosti v možnostech vlivu prarodinných opatření v souvislosti s pořadím dítěte (Gauthier, 2007). Vliv veřejných politik na plodnost je z tohoto pohledu komplexnější a interpretace složitější, neboť se zde odráží nejen rozdíly v povaze a nastavení politik (např. finanční výše či nárok na jednotlivá opatření odvozovaná od pořadí narozeného dítěte), ale pravděpodobně také rozdíly v procesech spojených s rozhodováním o prvním, druhém a každém dalším dítěti včetně různých nákladů na děti různého pořadí.

Hledáme-li odpověď na otázku ohledně možností veřejných či rodinných politik ovlivňovat rodinné chování, přesněji porodnost v dané zemi, výsledky nejrůznějších výzkumů ukazují spíše na to, že mají-li politiky nějaký vliv, je účinek spíše malý a ovlivněno je především časování plodnosti, nikoliv výsledná velikost rodin (a tedy konečná plodnost) (např. Neyer, 2003, Gauthier, 2007). Vzhledem k těmto výsledkům je oblíbenost finanční podpory a nejrůznějších finančních bonusů mezi vládami jako způsob podpory porodnosti jen stěží pochopitelná. Zatímco finanční podpora ve formě dávek je zákonitě obecně uvítána rodiči, její celkový vliv na plodnost je podle řady analýz pravděpodobně velmi malý (Gauthier, 2007).

⁸ Mezi pravděpodobně nejvýznamnější opatření patřilo zvýšení podpory při narození dítěte, rozšíření okruhu žen pobírajících mateřský příspěvek a prodloužení doby péče o další dítě z jednoho na dva roky, dále pak výrazné zvýšení přídavků na děti rodinám se dvěma a více dětmi a zavedení výhodných státních půjček mladým manželům.

⁹ Vyhláškou 71/1973 Sb. byly „v zájmu ochrany zdraví žen i zlepšení populačního vývoje“ zpřísněny důvody interrupce zvláštního zřetele hodné, kterými byl především věk ženy nad 40 let, nejméně tři žijící děti nebo obtížná situace neprovdané ženy apod.

¹⁰ Nicméně výzkumy uvádějí, že plodnost v provincii Quebec by mohla být ještě nižší v případě neexistence opatření rodinné politiky (více viz Gauthier 2007).

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

Z příkladů je zřejmé, že mezinárodní rozdíly v opatřeních rodinných politik úplně nekorrespondují s rozdíly v úrovni plodnosti a že je nutné zohledňovat také řadu jiných faktorů. Jak uvádí Kuchařová (2006), mezi faktory ovlivňujícími porodnost v jednotlivých zemích byly studii Evropské komise řazeny vedle socioekonomických a kulturních specifik také politiky zaměřené na rodinu a porodnost, přičemž se zdůrazňuje role zaměstnanosti žen. V zemích, kde jsou ženy zaměstnány, ale kde neexistuje ani odpovídající podpora rodinné politiky, ani participace mužů na obstarávání rodinných povinností, má úroveň plodnosti tendenci klesat. Oproti tomu tam, kde politiky umožňují ženám lépe skloubit zaměstnání a rodinu a muži na sebe častěji berou větší část péče o domácnost, páry spíše naplňují svá přání ohledně počtu dětí.

Skepse ohledně perspektivy pronatalitních opatření přetrvává mezi řadou odborníků také v případě České republiky. Poukazuje se například na širokou podmíněnost procesu demografické reprodukce, který nelze ovlivnit pouze tím, že se budeme snažit působit pouze na jednu, případně několik jeho vybraných podmínek (Pavlík, 1997). Koschin (2001) připouští možnost efektivního působení pronatalitních opatření pouze v totalitním režimu, když říká, že zvrátit trend v české plodnosti se zdá nereálné, „pokud ovšem nezvítězí nějaká forma totality, která by lidem výrazně omezila možnosti seberealizace mimo rodinu“. Rabušic (2002, 2007) opakovaně dokládá, že stále nevíme, které proměnné ovlivňují plodnost a jakým směrem působí. Jak uvádí s odkazem na předního odborníka v této oblasti, Dirka van de Kaa (1996, citováno z Rabušic 2002), ani intenzivní třicetiletý výzkum porodnosti předních evropských i zámořských pracovišť neposkytl ucelenou teorii determinant fertility. Ani pokusy o kauzální provázání jejích determinant nebyly zatím úspěšné. Z tohoto důvodu je tedy předvídaní vývoje porodnosti velmi obtížné, navíc s nejistými výsledky. Nejsme schopni říci, jak bude úroveň plodnosti vypadat za určitých podmínek, zároveň tedy nejsme schopni ji ovlivnit ani k výsledku, který by mohl být pro společnost uspokojivý (Rabušic 2002).

Při porovnávání evropských zemí dochází k závěru, že jak skupina zemí s nízkou úrovní plodnosti, tak skupina s relativně vysokou úrovní plodnosti jsou vnitřně velmi rozdílné. Směšují se v nich země ekonomicky velmi vyspělé a země méně vyspělé, země s rozdílnou historií, s rozdílnou úrovní sítí sociálního státu a země odlišného geografického umístění. Podle Rabušice (2007) pak tato heterogenita nedává přílišnou naději na to, aby bylo možné vypůjčit si a aplikovat na českou společnost model rodinné a sociální politiky z těch zemí, v nichž je porodnost nejvyšší. Švédsko, Francie, Nizozemsko a Velká Británie jsou prototypem zcela odlišných typů welfare státu, přitom však dosahují podobné (relativně vysoké) úrovně plodnosti. Odlišný systém sociální politiky je také v Rumunsku, Německu a Španělsku, nicméně výsledná (nízká) intenzita plodnosti je v podstatě identická (Rabušic 2007).

Hlavním projevem změn reprodukčního chování v České republice je vedle omezení počtu dětí v rodině odklad jejich narození do vyššího věku žen. Od počátku 90. let 20. století totiž dochází k postupnému snižování intenzity plodnosti v nejmladších věkových skupinách. Plodnost žen ve věku 18-21 let se ve srovnání se situací v roce 1990 snížila na poloviční hodnoty v roce 1995 a čtvrtinové hodnoty v roce 2000. Přitom až do počátku devadesátých let byla do této věkové skupiny (18-21 let) soustředěna nejvyšší úroveň plodnosti prvního pořadí. Od konce 90. let postupně stoupají míry plodnosti žen ve vyšším věku. Průměrný věk matek při narození prvního dítěte se tedy neustále zvyšuje a za posledních 17 let vzrostl téměř o 4 roky na 27,1 roku v roce 2007.

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

Vzestup počtu narozených dětí, pozorovaný v České republice v nedávné době, je daný zejména tím, že ženy ze silných populačních ročníků 70. let přestávaly odkládat založení rodiny do vyššího věku, často svoji rodinu již také rozšiřují (tzn. rodí jim děti dalšího pořadí). Na jednu ženu z generace 1974 průměrně připadá „již“ téměř 1,5 dítěte, přičemž vzhledem k věku, který dosahovaly v roce 2007 v době porodu (32 či 33 let) a procesu posouvání reprodukčního života do pozdějšího věku, lze reálně předpokládat konečnou plodnost vyšší. Totéž platí pro ženy z následujících generací (Štyglerová, 2008).

Názory na ideální počet dětí v rodině jsou přitom v české populaci v průběhu času poměrně konzistentní a ideál dvoudětného modelu rodiny má dlouholetou tradici a i nadále přetrvává. V průzkumech tedy lidé deklarují přání mít vyšší počet dětí, než čemu v realitě nasvědčuje aktuální úroveň plodnosti. Tento poznatek pak často ústí v závěr, že kdyby se podařilo odstranit překážky, které stojí v cestě představám o počtu dětí, lidé by tyto počty také realizovali. Problematika srovnávání chtěného počtu dětí s aktuálním však v tomto případě naráží především na to, že dotazujeme-li se mladých lidí, kteří většinou ještě svoji reprodukční dráhu neukončili (a někteří dokonce ani nezačali), nevíme, zda své představy skutečně v budoucnu naplní či nikoli. Také vzhledem ke komplexnosti faktorů, které mohou působit na reprodukční chování, je zkoumání nesouladu mezi skutečnou a chtěnou plodností obtížné a nevedlo zatím k obecnějším závěrům (Kocourková, 2006). Van de Kaa ((2006) citováno z Rabušic, 2007) pak klade v této souvislosti další otázky: „Je skutečně rozumné předpokládat, že když odstraníme překážky a umožníme kombinovat rodičovství s participací na trhu práce, bude výsledkem vyšší porodnost? Cožpak zkušenost z minulosti neukazuje, že ženy využijí těchto lepších možností k navýšení své pracovní participace? A je tomu skutečně tak, že páry využijí zlepšených životních podmínek k tomu, aby si pořídily (další) dítě namísto toho, že by získané prostředky věnovaly na uspokojení jiných priorit? Je možné skutečně tvrdit, že se v důsledku rodičovských opatření sníží intenzita soutěže s jinými prioritami, jako je trávení dovolené, vylepšení bydlení nebo doprovázení oblíbeného fotbalového klubu po všech koutech Evropy? A budou mladí lidé vnímat tato opatření jinak, než že jim mají udělat jejich život poněkud lehčím?... A změní páry a jednotlivci, kteří se rozhodli zůstat dobrovolně bezdětnými, svůj úmysl v perspektivě lákavých přílepků?“

Otázkou také je, jak motivovat českou populaci k vyšší plodnosti, když mladí lidé při rozhodování o zakládání svých rodin berou v úvahu pouze svou situaci? Z výzkumu na reprezentativním souboru osob ve věku 20-40 let totiž vyplynulo, že většina mladých českých respondentů považuje rozhodnutí o tom, zda mít či nemít děti, za svou individuální záležitost (82 % respondentů, muži a ženy se neliší, věk rovněž nehraje roli). Naopak pouze pro necelých 13 % mladých českých mužů a žen je mít děti chápáno jako výraz odpovědnosti vůči společnosti (Rabušic 2007).

Při shrnutí poznatků z různých evropských zemí i České republiky se ukazuje, že ani u opatření konkrétně cílených na fázi rodinného života, kdy jsou v rodině malé děti, o které je nutné pečovat, nelze prokázat jejich jasný a dlouhotrvající vliv na úroveň plodnosti. Jakékoli spojení porodnosti a možnosti jejího ovlivnění s úpravami v důchodovém systému je tedy nereálné.

Pomoc státu (společnosti) rodinám při snižování nákladů na děti (a to nejen finančních) je jádrem rodinné politiky. Rodinná politika však nemá a ani by mít neměla pouze pronatalitní cíle, měla by se zaměřovat především na podmínky a kvalitu rodičovství. Mezi hlavní priority v soudobé rodinné politice patří podpora plurality vznikajících rodinných struktur, tedy připuštění rozdílných rodinných modelů (sezdané

i nesezdané páry, neúplné rodiny apod.), potřeba přihlížet ke specifickým potřebám vzhledem k různým fázím životního a rodinného cyklu a v neposlední řadě otázka harmonizace rodiny a zaměstnání, což vyžaduje situace, kdy se náročné zapojení na trhu práce dostává do rozporu s hodnotným výkonem rodičovské role. Toto zaměření, tedy prosazování modelu dvoupříjmové rodiny, se v podmínkách 21. století ukazuje jako efektivnější než politika orientovaná na tzv. familialismus (Kuchařová, 2006). Analýzy časových řad sledujících vztah mezi podílem žen na trhu práce a úhrnnou plodností v evropských zemích ukazují, že negativní korelace, která byla identifikována v 70. a 80. letech, se v průběhu 90. let obrátila v korelaci pozitivní (Rabušic, 2007). To znamená, že tam, kde je vyšší participace žen na trhu práce, je i vyšší úroveň plodnosti, tam, kde podmínky trhu práce umožňují skloubit pracovní sféru s rodičovstvím, se také rodí více dětí. Větší flexibilita trhu práce umožňující matkám malých dětí pracovat je pak v kompetenci české politiky zaměstnanosti, nikoli v parametrech důchodového systému.

V následující části se tedy zaměříme na formy podpory, které jsou v současnosti určeny rodinám a jejím členům.

2.3 Formy podpory rodin s dětmi

Pro bližší poznání postavení rodin s dětmi v důchodovém systému je zapotřebí podrobněji prozkoumat pozici rodiny i v dalších sociálních systémech. Podpora rodin s dětmi ze strany státu nabývá několika různých podob. Realizuje se převážně v rámci systému sociálního zabezpečení, svoji nezastupitelnou roli však hrají také daňová opatření, opatření v pracovněprávní oblasti či nabídka služeb pro rodiny s dětmi. Konkrétní podpůrná opatření jsou zaměřena především na rodiče nezaopatřených dětí, ale i na děti samotné. Pro zhodnocení adresnosti a účinnosti daných sociálněpolitických opatření si nyní jednotlivé formy podpory rodin s dětmi ve stručnosti blíže popíšeme, neopomineme přitom ani případné genderové odlišnosti jejich zaměření.¹¹

Systém sociálního zabezpečení je v ČR definován třemi základními pilíři: systémem sociálního pojištění, systémem dávek státní sociální podpory a systémem sociální péče. V sociálním pojištění, jak už název napovídá, se uplatňuje pojistný princip, při kterém dochází k odložení části současné spotřeby (peněžních prostředků) na konkrétní budoucí situace spojené např. s úrazem, nemocí, těhotenstvím, mateřstvím, stářím či invaliditou. Základ sociálního pojištění představuje pojištění důchodové, nemocenské a pojištění v nezaměstnanosti. Vyplácené dávky zohledňují předchozí výdělečnou činnost jedince, resp. jsou odvozovány od jeho dosavadního pracovního příjmu.

Ze systému důchodového pojištění jsou žadatelům vypláceny starobní, pozůstalostní a invalidní důchody. Nás zajímá především *starobní důchod*, na který vzniká nárok při splnění dvou hlavních podmínek, a to dosažení (zákonem stanoveného) důchodového věku a určité doby placení důchodového pojištění. Zde se setkáváme s nepřehlédnutelným generovým aspektem, neboť pro muže je důchodový věk jednotně daný, kdežto u žen se věk odchodu do důchodu diferencuje podle počtu vychovaných dětí. Požadovaná doba pojištění je přitom pro obě pohlaví stejná. Zhodnocení nastavení stávajících parametrů důchodového systému a možnosti jejich konkrétních úprav se bude věnovat další část textu.

¹¹ Podrobněji viz Höhne 2008a.

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

V rámci nemocenského pojištění je ve srovnání s předchozím systémem patrná především přímá finanční podpora krátkodobějšího charakteru, a to rodin s dětmi či spíše jejich členů, ve kterém tři ze čtyř dávek úzce souvisí s (blíží se) přítomností dítěte v rodině. Jedná se o *vyrovnávací příspěvek v těhotenství a mateřství*, který dorovná ženě příjem do původní výše, pokud je právě z důvodu těhotenství či mateřství přeřazena na pozici s nižším mzdovým ohodnocením; o *peněžitou pomoc v mateřství*, která náleží ženě po dobu mateřské dovolené, tedy v období narození dítěte (zpravidla 6 týdnů před a 22 týdnů po narození dítěte, resp. 31 týdnů po narození vícercat); o *ošetřovné* neboli příspěvek vyplácený při ošetřování člena rodiny (nejčastěji dítěte do 10 let věku) po dobu nejvýše 9 či 16 (v případě neúplných rodin) kalendářních dní.

Tyto dávky jsou v převážné míře čerpány hlavně ženami, muži spíše ve výjimečných případech. Prvně zmiňovaný příspěvek je ze své podstaty vyplácen pouze ženám. O jakési „peněžitě pomoci v otcovství“ se v současnosti uvažuje v souvislosti se zavedením tzv. otcovské dovolené. Příspěvek by náležel otci dítěte po dobu jednoho až dvou týdnů v určitém období po narození dítěte. Rovněž ošetřovné při péči o nemocné dítě čerpají mnohem častěji ženy. Dokládají to výsledky empirických šetření, podle kterých pečují o nemocné dítě v téměř 90 % případů matky (blíže viz Kuchařová a kol. 2006a, 2006b). Zvýšení míry účasti otců na této péči můžeme očekávat od letošního roku v souvislosti se zákonem nově definovanou možností vystřídání se rodičů při péči o nemocné dítě.

Druhým pilířem sociálního zabezpečení občanů je systém státní sociální podpory, který je koncentrován právě na pomoc rodinám s nezaopatřenými dětmi, a to v určitých sociálních situacích, na jejichž řešení vlastními silami a prostředky nestačí. Dávky jsou poskytovány na základě principu solidarity vysokopříjmových rodin s rodinami s nízkými příjmy a bezdětných s rodinami s dětmi. Ze systému se vyplácejí jak dávky jednorázové, tak ty v měsíční periodicitě. Posuzováním příjmové situace rodiny při čerpání některých dávek je dále sledována adresnost těchto dávek rodinám s nižšími příjmy. Pro zjišťování nároku a výše téměř všech dávek je základem institut životního minima.

Nejčastěji vyplácenou dávkou představuje *přídavek na dítě*, příjmově testovaná dávka poskytovaná za účelem krytí nákladů spojených s výchovou a výživou dítěte, která se od roku 2008 vyplácí ve třech pevně daných částkách podle věku dítěte. Příjem rodiny je od té doby zohledňován jen pro nárok na přídavek, nikoli již pro jeho výši. Druhou, na příjmech závislou dávkou, je *sociální příplatek*, který rodině pomáhá s náklady spojenými se zabezpečováním potřeb jejich dětí. Jeho výše se prvotně odvozuje od věku dítěte a příjmu rodiny, v úvahu však bere i zdravotní postižení dítěte či rodiče a osamělost rodiče. Další příjmově testovanou dávkou, *příspěvek na bydlení*, mohou na rozdíl od ostatních dávek státní sociální podpory pobírat i rodiny bez nezaopatřených dětí. Od roku 2007 se nově při poskytování příspěvku zohledňují také skutečné náklady na bydlení, forma vlastnictví bytu, počet členů domácnosti a velikost obce, ve které se byt či dům nachází. V souhrnu se uvedené dávky stále ještě nadpoloviční většinou podílejí na celkových výdajích státu na dávky státní sociální podpory. Genderové diference příjemců těchto dávek jsou v tomto případě zcela irelevantní, jejich žadatelem může být muž i žena, ale dávky jsou, zjednodušeně řečeno, vypláceny rodině v závislosti na jejím příjmu.

Nejvýznamnější příjmově netestovanou dávkou státní sociální podpory co do výše výdajů i počtu příjemců je *rodičovský příspěvek*. Ten náleží rodiči při zajištění řádné a celodenní péče o dítě do 4 let věku. Od roku 2004 si rodič může při jeho pobírání neomezeně přivydělat, zajistí-li péči o dítě jinou zletilou osobou. Příspěvek byl

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

až do konce roku 2007 vyplácen v jednotné výši, od roku 2008 má však rodič možnost volby jedné ze tří variant jeho poskytování: v nejvyšší částce do dvou let věku dítěte, v základní výši do tří let věku dítěte nebo následně v nižší částce až do čtyř let věku dítěte. V souhrnu je mírně zvýhodněna tříletá varianta vyplácení příspěvku. Tady se již genderové rozdíly projevují, neboť mezi příjemci příspěvku se nachází jen zhruba 1 % mužů. To svědčí o převažujícím tradičním rozdělení rolí mezi muže a ženu, především v rané fázi rodičovství. K dalším, na příjmu rodiny nezávislým dávkám patří jednorázově vyplácené *porodné* a *pohřebné*. Prvně zmiňované přispívá (zpravidla) matce na náklady související s narozením dítěte, druhá z dávek náleží nezaopatřenému dítěti na pohřeb rodiče, a naopak. Ze systému státní sociální podpory se ještě poskytují čtyři *dávky pěstounské péče*.

Nejsou-li životní potřeby občanů dostatečně zabezpečeny pracovními příjmy či zmiňovanými dávkami a oni nejsou sami schopni překonat obtížnou sociální situaci či to vzhledem ke svému věku nebo zdravotnímu stavu potřebují, zajišťuje stát pomoc prostřednictvím systému sociální péče. Ta může být poskytována skrze peněžité i věcné dávky nebo formou sociálních služeb. Od roku 2007 začal namísto zákona o sociální potřebnosti platit zákon o hmotné nouzi, který upravuje zajištění základních životních podmínek osob nacházejících se v hmotné nouzi a snaží se tak zamezit sociálnímu vyloučení.

Nepřímá finanční podpora rodin s dětmi se naplňuje přes daňová opatření týkající se především určité formy snížení daňové zátěže reflektující přítomnost dítěte v rodině, nevýdělečnou činnost manžela či manželky nebo manželství jako takové. I v této oblasti se v posledních letech uskutečnila řada změn. Vzhledem k podpoře rodiny je jejím základním principem zajištění finanční soběstačnosti rodiny vzhledem k co nejmenší závislosti na sociálních dávkách. K nejvýraznějším daňovým úpravám patří nahrazení odečitatelných položek z daňového základu přímými *slevami na dani* od roku 2006, které mohou navíc u nezaopatřených dětí fungovat jako daňový bonus (již od roku 2005). V letech 2005 až 2007 mohli ženatí muži či vdané ženy vyživující alespoň jedno dítě v rodině dále uplatnit „*společné zdanění manželů*“, které přinášelo prospěch zejména rodinám s velmi rozdílnými příjmy manželů a bylo poměrně hojně využíváno. Výhodné bylo především tehdy, kdy měl jeden z manželů nulový příjem, což bývá hlavně v období raného rodičovství, kdy jeden z rodičů z důvodu péče o malé dítě nepracuje. Opomenout nelze ani *snížení* dvou nejnižších *daňových sazeb* a rozšíření prvního daňového pásma od roku 2006. O dva roky později však byla pásma zrušena a sazby sjednoceny do jedné, tzv. rovné daně. Zbývající daňová opatření (např. osvobození sociálních dávek od daně či odpočty úroků z úvěrů na bydlení z daňového základu) nemají pro podporu rodiny tak zásadní význam, nicméně jsou stále považována za žádoucí.

Nejen z peněžní podpory jsou rodiny živы, i když ji často (mírně) preferují, rovněž nefinanční formy podpory mají v životě rodin své nezastupitelné místo. Jedná se především o služby pro rodiny s dětmi zaměřené zejména na zajištění péče o děti různého věku (jesle, mateřské školy, mateřská centra, placené pečovatelky, agentury na hlídání dětí, školní družiny, zájmové kroužky apod.) V této oblasti se pak vedle státu, potažmo místní samosprávy, realizují nestátní, soukromé aj. instituce. V úzké návaznosti na nabídku služeb péče o děti existují opatření uplatňovaná na trhu práce. Ta mohou být sice směřována spíše k zaměstnavatelům, samotné rodiny, resp. rodiče je však následně využívají. Jde hlavně o opatření podporující různé podoby flexibility pracovní doby (zkrácené úvazky, pružná pracovní doba, práce z domova apod.), ale i opatření pracovního charakteru spočívající např. v nastavení zabezpečení zaměstnaného rodiče při péči o malé nebo nemocné dítě (mateřská dovolená, rodičovská dovolená, ošetřovné aj.).

Adresnost jednotlivých forem podpory rodin s dětmi

Zaměříme-li se na peněžní podobu podpory rodin s dětmi z hlediska typu rodiny, jejího příjmu, věku, příp. počtu dětí a genderového aspektu, dospějeme k následujícím poznatkům.

Přímá finanční podpora, tj. dávky státní sociální podpory, příp. dávky nemocenského pojištění v současnosti nijak výrazně nezvýhodňují rodiny úplně od rodin neúplných. Výjimku představuje sociální příplatek a ošetřovné, které jsou osaměle žijícímu rodiči poskytovány ve vyšší částce, resp. po delší dobu. U ostatních dávek nehraje úplnost rodiny žádnou roli, u peněžité pomoci v mateřství bylo delší vyplácení této dávky osamělým ženám zrušeno od roku 2008. Z hlediska příjmu rodiny platí u příjmově testovaných dávek státní sociální podpory zacílení na rodiny s nižšími příjmy, tedy princip nižší příjem - vyšší dávka. Naproti tomu dávky vyplácené z nemocenského pojištění v podstatě s příjmem rodiče rostou, ale jen do určité výše, neboť podléhají jisté redukci. Pozitivním opatřením bylo v této souvislosti zvýšení limitů při výpočtu peněžité pomoci v mateřství od roku 2009, prospěšné především ženám s nadprůměrnými příjmy, které tak po dobu mateřské dovolené ztrácejí příjmově mnohem méně než tomu bylo předtím.

Podle věku dítěte v rodině jsou zmiňované dávky zaměřené spíše na malé děti, příp. děti předškolního a mladšího školního věku (porodné, peněžité pomoci v mateřství, rodičovský příspěvek, ošetřovné), tzn. na dobu, kdy má rodič omezené možnosti výdělečné činnosti. Pouze příplatek na dítě, příp. sociální příplatek může být poskytován nezaopatřeným dětem (rodině) až do 26 let věku. S počtem dětí v rodině hodnota dávek neroste. Do konce roku 2007 se vyšší částky vyplácely jen v případech porodného při narození vícero dětí. Podíváme-li se na příjemce dávek z genderového hlediska, je i v souvislosti s výše popsány zjištěními zřejmé, že mnohem častěji čerpají uvedené dávky ženy ve srovnání s muži, u nichž se jedná spíše o výjimečné případy.

Nepřímá peněžní podpora prezentovaná daňovými opatřeními zvýhodňuje rozdíl od sociálních dávek spíše úplné rodiny, především pak sezdané páry s dětmi (sleva na dani na manželku, dříve společné zdanění manželů). S věkem nezaopatřeného dítěte se výše slev na dani nemění, s počtem dětí v rodině se zvyšuje proporcionálně. Zavedením odpočtů přímo z daně vzrostla podpora rodin s nižšími příjmy, často doprovázená využitím daňových bonusů, zatímco odečitatelné položky z daňového základu byly prospěšnější pro vysokopříjmové rodiny. Těm na druhou stranu alespoň více „vyhovuje“ tzv. rovná daň, která nahradila progresivní daňové sazby. Daňová zvýhodnění tak vzhledem k jejich zaměření využijí spíše muži, především v situaci, kdy jejich manželka z důvodu péče o malé dítě nepracuje, příp. má velmi omezené příjmy. Tato forma podpory je oproti sociálním dávkám mnohem více motivující k pracovní činnosti, kdy získané finanční prostředky zůstávají primárně v rodinném rozpočtu a nedochází v takové míře k jejich následnému přerozdělování prostřednictvím dávek.

I přes převažující preferenci finanční formy podpory rodiny (ženami spíše té přímé a muži častěji té nepřímé) nezůstává opomíjen význam podpory nepeněžního charakteru. V empirických šetřeních kladou častěji ženy v porovnání s muži důraz na možnost flexibilních úprav pracovní doby a zlepšení podmínek pro uplatnění žen s malými dětmi na trhu práce a dále zdůrazňují potřebu dostatečné nabídky služeb zajišťujících péči o děti různého věku. Preference těchto opatření ze strany žen je dokladem jejich většího zatížení péčí o děti oproti mužům, čímž volají po lepších možnostech usnadňujících skloubení rodinných a pracovních závazků.

2.4 Vliv vybraných podpůrných opatření na život rodiny

Intervence státu v oblasti podpory rodin s dětmi se naplňuje především prostřednictvím kombinace uvedených opatření, tzn. sociálních dávek, daňových úlev, utvářením podmínek na pracovním trhu či zajištěním služeb péče o děti. Cílem přitom bývá jednak podpora domácí rodičovské péče o děti a jednak motivace k výdělečné činnosti (při zajištění péče o děti jinou osobou či institucí). Podpůrná opatření přitom mohou sledovat i propopulační cíle, resp. snažit se o zvyšování počtu narozených dětí. Zjistit přímý vliv konkrétních opatření na míru plodnosti je přitom obtížné (viz kapitola Rodinné politiky a jejich možnosti ovlivnit porodnost ve vyspělých zemích).

Například vztah, kdy je s vyšší mírou zaměstnanosti žen spojena vyšší míra plodnosti, a naopak, je patrný ve Francii, Velké Británii či Švédsku (Höhne 2008b). V naší zemi však tato úměra příliš neplatí, protože poměrně vysoká zaměstnanost žen srovnatelná například s Francií je doprovázena nízkou úhrnnou plodností. V pozadí těchto diferencí stojí dosti nízká zaměstnanost českých žen pracujících na zkrácený úvazek ve srovnání se ženami z uvedených evropských zemí. K obdobným závěrům dochází i zpráva Eurostatu o Sociální situaci v Evropské unii, která kromě významu opatření umožňujících lépe sladit pracovní a rodinné povinnosti projevujících se právě ve vyšší zaměstnanosti žen i ve vyšší míře plodnosti, upozorňuje, že místní nebo cenová nedostupnost zařízení péče o děti tlačí ženy k výběru mezi rodičovstvím a pracovním uplatněním (Höhne 2008a).

Zajímá-li nás názor samotných rodičů na roli státních opatření v jejich životě, resp. vliv těchto opatření na jejich rodinné a reprodukční chování, můžeme vycházet z výsledků výběrových šetření (podrobněji viz Höhne 2008a). Podle výzkumu z roku 2002 se 30-40 % rodičů domnívá, že stát může pomocí různých opatření, zákonů, úlev a dávek „velmi“ ovlivnit to, kolik dětí budou lidé mít. Většina rodičů je však spíše skeptická, neboť 40-50 % si myslí, že účinek státních opatření na rozhodování o počtu dětí je „velmi malý“ a podle zbývajících zhruba pětiny rodičů stát nemůže z hlediska velikosti rodiny ovlivnit „téměř nic“. Relativně větší váhu sociálněpolitickým nástrojům přikládali rodiče v roce 2006, kdy přibližně 60 % zástupců mladých rodin s malými dětmi připustilo, že by pro ně bylo při uplatnění podpůrných opatření (nejčastěji přímých finančních dávek, flexibilních forem pracovní doby a dostupnosti institucionální péče o děti) snazší mít tolik dětí, kolik zamýšleli. 40 % rodičů by podle vlastních slov uplatňovaná opatření umožnila mít dokonce více dětí, příp. začít naplňovat své rodičovské plány dříve. Přestože se vliv státní politiky na reprodukční chování v tomto případě ukazuje jako poměrně výrazný, mnohem vyšší efekt podpůrných nástrojů však rodiče spatřují až v období výchovy dítěte, zejména v souvislosti s potřebou harmonizace rodinné a pracovní sféry.

2.5 Úpravy v důchodovém systému

Rozhodování mladých lidí o vstupu do rodičovské fáze a o celkovém počtu dětí se primárně neodvíjí od nastavení sociálněpolitických nástrojů zaměřených na podporu rodin s dětmi. Mladí lidé berou v úvahu svoji stávající i očekávanou příjmovou, materiální a bytovou situaci, plány na profesní uplatnění, přítomnost vhodného partnera, zdravotní stav apod. Nebo jednoduše mají děti, protože je zrovna chtějí a

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

zmiňované aspekty nepovažují za určující. Některé výzkumy sice určitý vliv státních opatření na rodičovské plány připouštějí, jaká by však byla realita, kdyby potenciální rodiče uvažovali o narození dítěte při pro ně „ideálních“ podmínkách, lze spíše jen spekulovat.

Z hlediska nastavení různých složek systému sociálního zabezpečení a dalších opatření se lze domnívat, že nechá-li se současná mladá generace při plánování rodičovství něčím více či méně ovlivnit, pak nejpravděpodobněji systémem státní sociální podpory, příp. nemocenskými dávkami, daňovými opatřeními a dostupností služeb péče o děti. Parametry důchodového systému rozhodování o časování a počtu dětí v podstatě neovlivní, alespoň není známo zkoumání či jasné prokázání vlivu např. dřívějšího odchodu žen do důchodu podle počtu vychovaných dětí na jejich natalitní plány. Můžeme předpokládat, že důchodový věk je pro většinu mladých lidí natolik vzdáleným životním obdobím, že na jejich rozhodování o narození dítěte, které je založeno spíše na současné situaci a očekáváních v blízké budoucnosti, nemá vliv.

V mezevropském srovnání je snižování důchodového věku u žen v závislosti na počtu vychovaných dětí v podstatě ojedinělým případem (Holub 2007). Českou veřejností je tato bonifikace žen vnímána pozitivně, přesto se lze domnívat, že jde spíše o vyjádření souhlasu s určitým oceněním rané rodičovské péče o dítě než se samotným zvýhodňováním žen, neboť podle většiny populace by takovýmto způsobem měli být zvýhodněni i muži, kteří vychovali dítě (Šlapák 2006). Doba výchovy dítěte je při stanovování nároku na starobní důchod brána jako náhradní doba pojištění. Jedná se zpravidla o dobu péče o dítě do 4 let věku (při současném pobírání rodičovského příspěvku pečujícími rodičem), kdy plátcem pojistného není ani rodič ani stát, ale toto období je započítáváno do potřebné doby pojištění pro nárok na důchod. Toto nastavení však přináší určitá úskalí.

Předně je třeba vzít v úvahu genderový aspekt. Zatímco ženy mohou do důchodu odejít v dřívějším věku v závislosti na počtu vychovaných dětí, přičemž tyto děti ve skutečnosti nemusely vychovat, u mužů je stanoven jednotný důchodový věk a muž starající se v minulosti o malé dítě nemá na toto „zvýhodnění“ žádný nárok. Lze namítnout, že mužů pečujících o dítě je u nás stále zanedbatelné množství, neboť muži pobírající rodičovský příspěvek tvoří ze všech jeho příjemců jen kolem 1 %. To však diskriminující efekt dřívějšího odchodu žen do důchodu vůči mužům nesnižuje.

Dále může mít dřívější věk odchodu žen do důchodu negativní dopad na jejich zaměstnanost, resp. zaměstnatelnost. Předně je třeba podotknout, že ženy starší padesáti let se řadí k rizikovým skupinám nejvíce ohroženým nezaměstnaností (Šlapák 2006). Ztratí-li v tomto věku práci, uplatnění na pracovním trhu hledají s obtížemi, navíc pokud potenciální zaměstnavatelé vidí, že z hlediska jejich věku by se mohlo jednat jen o několik málo let v zaměstnaneckém poměru, než by dosáhly důchodového věku a odešly do starobního důchodu. Nižší věková hranice pro odchod do důchodu u žen se odráží také v kratší době, po kterou platí pojistné, což má za následek i stanovení nižší hodnoty starobního důchodu.

Možnosti ocenění rodičovské péče o děti tak lze spíše než v důchodovém věku hledat právě v té fázi rodičovství, kdy rodiče danou podporu aktuálně potřebují, tzn. především vraném věku jejich dětí. V tomto období je přitom podpora v dostatečné míře realizována zejména prostřednictvím systému dávek státní sociální podpory, příp. nemocenských dávek. Teoretickými alternativními možnostmi, jak zohlednit existenci dítěte v systémech sociálního pojištění a tím podpořit rodinu, jsou možnosti snížení pojistné sazby pro rodiny s dětmi. Avšak tento koncept kromě všech věcných nedostatků, vyjmenovaných níže, má i svůj etický rozměr. Jednak mohou nastat případy, kdy lidé děti nemají. Pokud je mít ani sami nechtějí, je to jejich svobodné

rozhodnutí, při kterém zároveň berou na vědomí, že přijdou o výhody, které by měli ze snížené sazby pojistného od svých případných dětí. Složitější situace však může nastat v případě, kdy lidé dítě chtějí, ale z různých (převážně zdravotních) důvodů jej mít nemohou.

2.6 Bezdětnost

V České republice je z dlouhodobého pohledu úroveň konečné bezdětnosti¹² u žen, které byly v reprodukčním věku v období minulého režimu, neobvykle nízká (Sobotka, 2006, Juříčková, 2005). Ve většině evropských zemí (s výjimkou východní a jihovýchodní Evropy) byla totiž celoživotní bezdětnost poměrně vysoká již ve 2. polovině 19. století, což souviselo s relativně vysokým podílem celoživotně svobodných žen a mužů. Tradiční společnosti měly pro trvale neprovdané a bezdětné členy institucionální zařazení - neprovdané ženy často pomáhaly s dětmi a hospodářstvím v domácnostech některého ze sourozenců či příbuzných nebo žily v kláštěrech, u mužů krom klášterů nemalý podíl našel své místo v armádě. Také mezi služebnictvem byly často neprovdaní muži a ženy (Možný, 2006).

Mezi českými ženami dosahovala bezdětnost nejvyšší úrovně v generacích narozených na konci 19. a na počátku 20. století (Sobotka, 2006, Juříčková, 2005), neboť tyto generace (nejen žen, ale taktéž mužů, neboť v populacích s normou rození dětí v manželství ovlivňuje míru konečné bezdětnosti také podíl svobodných mužů) byly zasaženy první světovou válkou a poté ve 30. letech světovou hospodářskou krizí. Více než pětina českých žen narozených v letech 1888-1904 zůstala celoživotně bezdětná, přičemž mezi vdanými ženami to bylo 12-15 % (Sobotka, 2006).

Snižování úrovně bezdětnosti nastává jakožto dlouhodobý trend pro generace narozené po roce 1910 (a to ve většině evropských zemí). Mezi důvody ovlivňujícími tento proces je uváděna plná zaměstnanost, extenzivní sociální zajištění a příjmová nivelizace v zemích východního bloku, stejně tak jako ekonomická prosperita, postupné budování sociálního státu a popularita manželské rodiny s jedním pracovním příjmem a ženou v domácnosti v ostatních evropských zemích (Sobotka, 2006: 62-63).

Konečná bezdětnost českých žen tak poklesla na pouhých 6-7 % u generací narozených od roku 1930 a na této hladině setrvala až do generací žen narozených v 1. polovině 60. let¹³ (Sobotka, 2006).

Spolu se změnami v trendech plodnosti v 90. letech narůstá v populaci podíl bezdětných, což jsou v mladších věkových kategoriích ti, kteří zatím odkládají založení rodiny. Podle provedených propočtů dojde mezi kohortami narozenými po roce 1970 k podobným trendům, jaké byly zaznamenány v zemích západní Evropy již u žen narozených v 50. letech. Podíl celoživotně bezdětných žen poroste a podle předpokladů se bude pohybovat okolo 12-16 % pro ženy narozené v roce 1975 oproti 7,5 %, které jsou zaznamenány u žen o 10 let starších (více viz Sobotka, 2006). I tato

¹² Konečná bezdětnost každé generace je dána podílem bezdětných žen po ukončení jejich reprodukčního období (z demografického hlediska to je po dosažení věku 50 let). Konečná bezdětnost se tak dá přesně určit pouze u těch generací, které již ukončily svoji reprodukci, u mladších generací jsou její hodnoty odhadovány, neboť mladší bezdětné ženy ještě mohou své natalitní plány realizovat.

¹³ Například na Slovensku naopak úroveň bezdětnosti již pozvolna stoupala ze 7 % u žen z generací 1931-1944 na 10 % u generací 1955-1964.

2. Možnosti vlivu politik na porodnost ve vyspělých zemích a postavení rodin s dětmi ve společnosti a v systému sociálního zabezpečení

hodnota by však byla v rámci evropských zemí spíše nízká a Česká republika by neměla patřit k oblastem s vysokým podílem konečné bezdětnosti (Sobotka, 2004).

Nehledě na změny v reprodukčním chování se v české populaci názory na ideální počet dětí v rodině příliš nemění, výsledky sociologických výzkumů opakovaně potvrzují převládající ideál dvoudětného modelu rodiny (např. Fialová et al., 2000; Hamplová, 2000; Šťastná, 2007). Podle reprezentativních dat z roku 2005 však v mladších generacích žen mírně narůstá podíl těch, které podle svých slov nechtějí dítě žádné, zároveň v těchto generacích klesá také průměrný chtěný počet dětí. Ženy do 25 let, tedy generace narozené v 80. letech, chtějí mít v průměru méně dětí, než kolik by zajistilo prostou obnovu populace (tj. méně než dvě děti na jednu ženu), 6-8 % jich chce zůstat bezdětných, oproti 3 % žen z generací 70. let (v době šetření tedy ve věku 25-34 let) (Šťastná, 2008).

Při zkoumání bezdětnosti je nutné rozlišovat zejména dobrovolnou (bezdětnost jako volba) a nedobrovolnou bezdětnost, která může být zapříčiněna faktory biologickými (neplodnost/sterilita) nebo také strukturálními a kulturními (např. neexistence partnerského vztahu, homosexuální orientace jedince ve společnosti, kde jsou metody asistované reprodukce nebo adopce dětí umožněny pouze heterosexuálním párům) (Hašková, 2006). Hranice mezi uvedenými typy bezdětnosti je v některých případech jen obtížně definovatelná a výsledná úroveň bezdětnosti ve společnosti je tak výsledkem kombinace různých faktorů a je téměř vyloučené jednoznačně určit, nakolik se jedná o dobrovolnou volbu a nakolik o bezdětnost zapříčiněnou zdravotními důvody, nepříznivou životní situací či jinými z řady důvodů.

Odhaduje se, že v průběhu svého života se s problémy s plodností setká 12-15 % partnerských párů (Sobotka, Heráček 2006 in Slepíčková, 2009), ročně se v České republice provede asi 9 tisíc cyklů umělého oplodnění. V současnosti se u nás rodí ročně zhruba 3 000 (tj. zhruba 3 %) dětí pomocí asistované reprodukce in vitro fertilizace a přibližně dvakrát tolik dětí po aplikaci dalších metod léčby neplodnosti, jako je například hormonální léčba či chirurgické zákroky (Kučera, 2007). Významné medicínské pokroky v metodách asistované reprodukce na jednu stranu dovolují počít a/nebo porodit dítě i neplodným párům, zároveň se odehrávají v době, kdy je rodičovství odkládáno do vyššího věku rodičů, což může být spojeno se snížením šance na otěhotnění přirozeným způsobem. Vzhledem k míře úspěšnosti a nákladům (finančním, časovým, ale také např. fyzickým či emočním - více viz Slepíčková, 2009) se však na metody asistované reprodukce nelze v těchto případech plně spoléhat jako na „záložní variantu“ v případě přílišného odkládání rodičovství.

3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus sociální pojištění

Rodinná politika jednotlivých zemí reaguje nejen na specifika demografického vývoje jednotlivých populací, ale také na historickou a kulturní tradici, modernizační procesy či míru sekularizace společnosti. Je chápána jako soubor opatření na podporu rodin, její obsah však není na mezinárodní úrovni přesně vymezen a spadá do kompetence jednotlivých států.

3.1 Typologie sociálních států a rodinných politik

Komparativní výzkum sociálních států vedl k vytváření modelů (ideálních typů), které se staly nástrojem pro srovnávání jednotlivých režimů a jejich odlišností (Munková et al., 2005). Rozšířená a často používaná typologie sociálních států (welfare state) G. Esping-Andersena je založena na tom, do jaké míry stát snižuje závislost občana na trhu práce, tj. do jaké míry garantuje jeho právo neúčastnit se trhu práce, aniž by to vážně ohrozilo jeho živobytí (Matějková, Paloncyová, 2005). Pro rozlišování různých režimů jsou základem specifika ve vzájemných vazbách mezi státem, trhem a rodinou (Munková et al., 2005). Esping-Andersen v nedávné době dále rozpracoval svoji typologii sociálních států a do centra diskuse klade právě rodinnou politiku. Typologie hovoří o existenci tří režimů sociálního státu (podrobněji viz Munková et al., 2005; Matějková, Paloncyová, 2005; Musil, 1996):

Liberální režim (anglosaský) charakterizuje dominance testované sociální pomoci nepriviligovaným skupinám, pasivní politika zaměstnanosti, nízké zastoupení státního sektoru na trhu práce, flexibilní pracovní trh, slabá role odborů a jiných ochrannářských institucí, nízké sociální dávky. Dávky a bezplatné služby jsou koncipované jako minimální a mají poskytovat elementární standard chránící občana před chudobou, důsledky špatného zdravotního stavu, ztrátou bydlení a nedostupností vzdělání. Životní úroveň jedince má být odvozena od práce. Je považováno za nelegitimní, aby systém nabízel lepší životní standard těm, kteří pobírají dávky, než těm, kteří pracují za nízké mzdy. Rodina není v tomto režimu nijak výrazně podporována, stát intervnuje pouze v krizových situacích. Liberální režim je typický pro USA, evropskou variantou je především Velká Británie.

Sociálně demokratický režim (skandinávský) je typický egalitaristickými tendencemi, snaží se poskytnout občanům rovnost relativně vysokého standardu životní úrovně. Je založený na silné roli státu, vysokém zdanění, štědré sociální politice, aktivní politice zaměstnanosti, rovnosti příležitostí, vysoké participaci žen na trhu práce a snahou umožnit harmonizaci rodiny a zaměstnání. Sociální transfery probíhají zejména směrem k dětem, seniorům a bezmocným. Systém umožňuje svými ochrannářskými rysy skloubení pracovní a rodinné sféry, cílem je umožnit ženám svobodnou volbu mezi prací a péčí o rodinu. Model je typický pro skandinávské státy a koresponduje s ním i severský typ rodinné politiky.

Konzervativní režim (korporativistický, bismarckovský) je založen na snaze zachovat statusové diference vzniklé na trhu. Stát zasahuje tehdy, jsou-li vyčerpány možnosti rodiny, obce či profesního sdružení postarat se o své členy. Zaměřuje se hlavně na ochranu osob, které nejsou zaměstnány z důvodu zdravotního postižení, ztráty pracovního místa, odchodu do důchodu apod. Sociální dávky jsou závislé na době pojištění a výši odváděného pojištění. V tomto systému jsou preferovány tradiční rodinné formy s dominantním postavením muže (otce), podporována je tradiční dělba rolí muže a ženy, kdy je žena ekonomicky závislá na muži - živiteli rodiny. Služby pro rodiny s dětmi nejsou rozvinuté, je podporováno mateřství a mateřská péče - ženy mají pečovat o děti a domácnost, pracovat na zkrácený úvazek. Malá státní podpora možnosti harmonizovat zaměstnání a rodinu má vliv na rodinné plány mladých lidí. Jako reprezentanti jsou v této skupině uváděni Německo, Nizozemsko, Francie, ta se však svými pronatalitními opatřeními i rozvinutým systémem služeb péče o děti od klasických konzervativních zemí liší. S tímto typem sociálního státu koresponduje i kontinentální typ rodinné politiky.

Esping-Andersenova typologie byla různými autory přejímána a adaptována. V posledních letech pak vykristalizovaly minimálně další dva typy režimů:

Režim prorodinně orientovaný (latinský, těž model „Latinského pobřeží“ - (Liebfried 1993 citováno z Musil, 1996) je svým nevměšováním podobný režimu liberálnímu. Oproti liberálnímu režimu je však důraz kladen na pomoc rodiny v ochraně svých členů proti ekonomickým a sociálním rizikům (Matějková, Paloncyová, 2005). Ekonomická aktivita žen v těchto zemích je nízká, konflikt a obtížná slučitelnost rodinné a pracovní strategie je tu velice výrazná a napomáhá u mladých žen k odkladu či odmítnutí založení vlastní rodiny. Reprezentanty jsou Itálie, Portugalsko a Španělsko.

Poslední model si v současné době své charakteristické prvky teprve utváří a je označován jako **postsocialistický režim (či režim transformujících se ekonomik)**. Od počátku 90. let musí jeho reprezentanti v souvislosti s přechodem na tržní ekonomiku čelit relativně novým sociálním problémům, jakými jsou nezaměstnanost, chudoba, sociální vyloučení. Postupně se opouští od prvků státního paternalismu a nivelizace, nový systém musí naopak podporovat odpovědné sociální chování obyvatel, postupně se utváří soukromý sektor. Míra ekonomického zapojení žen je zde vysoká, systém sociálních dávek však v současné době často nemotivuje k pracovnímu zapojení (Matějková, Paloncyová, 2005).

3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus pojištění

Tabulka č. 1 **Modely sociálního státu a typy rodinné politiky**

typ „státu blahobytu“	liberální (anglosaský)	sociálně-demokratický (skandinávský)	konzervativní (bismarckovský)	prorodinný (latinský)	postsocialistický
obecné rysy	úloha trhu je prvořadá; pomoc státu náleží jen nejvíce potřebným; minimální stupeň přerozdělování zdrojů	sociální práva každému; stát zajišťuje práci tam, kde není v souhrmném sektoru; zavedené vysoké daně a vysoký stupeň přerozdělování zdrojů	profesní sdružení zajišťují základní sociální práva; vysoký stupeň přerozdělování zdrojů	diferenciace podle ekonom. aktivity; neexistuje definice minimální mzdy	vysoký stupeň přerozdělování zdrojů, postupný přechod od státního paternalismu k systému pomoci jen potřebným
efekt na sociální strukturu	existuje nerovnost mezi chudými a bohatými; zavedeno soukromé pojištění	univerzalizmus, solidarita; společnost rozšířena na úroveň střední vrstvy, zavedeno univerzální sociál. pojištění	hierarchie ve společnosti, loajalita; stát podporuje zajištění minimální životní úrovně	hierarchie ve společnosti, loajalita	postupná diferenciace
podpora rodiny	není stanovena výše minimální mzdy ovlivňující životní minimum; odpovědnost za péči o děti spočívá na rodičích a soukromých institucích	plošné základní dávky rodinám; vysoké ostatní sociální dávky; dlouhá rodičovská dovolená; rozvinutý systém institucí péče o děti	tradiční rodina je základním prvkem sociální struktury, žitel je hlavním zdrojem příjmů; méně rozvinutý systém institucí péče o děti	nízká úroveň dávek, malá pomoc státu rodinám v péči o děti	vysoká zaměstnanost žen, dlouhá rodičovská dovolená, rozvinutý systém péče o děti, nárok na sociální dávky testovaný, jejich výše často demotivuje k pracovnímu zapojení
ovlivňování gender vztahů	nevměšování se	politika rovnosti pohlaví, podpora dvoupráhového rodin. modelu	tradiční jednokariérový model	tradiční jednokariérový model	dvoupráhový model rodiny
síť stát. institucí péče o děti	málo rozvinutá	velmi rozvinutá	velmi rozvinutá	málo rozvinutá	rozvinutá
forma rodinných dávek	daňové úlevy	univerzální nárokové dávky	dávky, odpočty z daní	dávky, odpočty z daní	především dávky
populační politika	neutrální	child-friendly policy	často propopulační cíle	neutrální	často propopulační cíle
stát	Austrálie, Kanada, Spojené státy, Japonsko, Velká Británie, Švýcarsko	Dánsko, Finsko, Norsko, Švédsko	Německo, Rakousko, Belgie, Francie, Irsko, Lucembursko, Nizozemsko	Španělsko, Řecko, Itálie, Portugalsko	Česká republika, Polsko, Maďarsko, Slovensko, Slovinsko

Převzato z Matějková, Palonciová, 2005.

Rodinná politika je v rámci Evropské unie v kompetenci jednotlivých států. Je chápána jako soubor opatření na podporu rodin, její obsah však není na mezinárodní úrovni přesně vymezen. Ve většině států jsou sice používány obdobné nástroje rodinné politiky, jejich nastavení a rozsah se však výrazně liší (Kocourková, 2008). Odrážejí se zde především kulturně-sociální různorodosti jednotlivých států, odlišné morální a právní tradice ovšem také například rozdílné názory na roli ženy jako zaměstnankyně nebo jako matky a rozdílná politická stanoviska k organizaci neplacené pečovatelské práce.

Přes výrazné odlišnosti však lze v nástrojích rodinné politiky evropských zemí nalézt řadu společných trendů, a to především z toho důvodu, že instituce rodiny prochází ve všech zemích podobným vývojem. Jedním ze společných prvků je adaptace rodinné politiky na zvyšující se variabilitu rodinných forem (především v souvislosti se zvyšováním podílu neúplných rodin a riziku chudoby, které je s tímto typem rodinného uspořádání častěji spojováno). Dalším společným rysem je snaha o postupný přechod od univerzálních dávek a systému přerozdělování, který byl charakteristický pro 50. a 60. léta 20. století, k systému založenému na testovaných dávkách (Kocourková, 2008, Matějková, Palonciová, 2005). Prioritou rodinné politiky ve státech EU je v současnosti otázka sladění práce a rodinného života, především prostřednictvím nástrojů, které se vyznačují větší flexibilitou a zohledňují rovný přístup k mužům a ženám.

3.2 Nástroje a opatření rodinné politiky

Základním nástrojem rodinné politiky ve většině zemí Evropské unie je finanční podpora rodin formou dávek (např. porodné, rodinné přídatky) a formou daňových úlev poskytovaných na dítě nebo manželku. Hlavní rozvoj pak v posledních letech zaznamenala opatření zaměřená k usnadnění slučitelnosti práce a rodiny, především institut rodičovské dovolené (a s ním spojená legislativa), podpora využívání flexibilních forem práce, částečných úvazků a podpora spektra služeb péče o malé děti.

V následující části je zpracován stručný přehled nástrojů a opatření rodinných politik v evropských zemích, který vychází z obsáhlé mezinárodní srovnávací studie rodinných politik (podrobnější informace o jednotlivých systémech, nástrojích a zemích viz Matějková, Palonciová, 2003 a 2005).

Do **přímé finanční podpory rodin s dětmi formou dávek** lze řadit porodné, příspěvek v mateřství či otcovství, rodičovský příspěvek a přídatky na děti. *Porodné* je zavedeno ve většině evropských zemí a v některých je uplatňován shodný princip porodného i při adopci dítěte. Ve většině zemí je chápáno jako jednorázová dávka určená na pomoc rodině s finančními náklady spojenými s narozením dítěte. V mnoha evropských zemích (včetně České republiky) je porodné dávkou plošnou, nezávislou na příjmu rodiny a je vypláceno všem dětem bez ohledu na pořadí narození.¹⁴ V tomto ohledu tvoří výjimky¹⁵ např. Francie a Velká Británie, kde je nárok na porodné podmíněn příjmem rodiny, ve Španělsku naopak náleží porodné až třetímu dítěti, v Irsku pak pouze v případě vícečetného porodu.

¹⁴ Výše porodného je však většinou odstupňována podle počtu současně narozených dětí (dvojčat, trojčat apod.).

¹⁵ Stav k 1.1.2008 podle tabulek MISSOC.

Příspěvek v mateřství či otcovství je dávka určená pro období kolem porodu dítěte. V současných evropských modelech se objevují 2 druhy koncepcí finanční pomoci v mateřství: nemocenská a rodičovsko-nemocenská (příspěvek existuje i pro otce místo matky či spolu s matkou nebo souvisí s přechodem na pobírání rodičovského příspěvku). Část zemí volí spíše plnou náhradu mzdy ženy během mateřské dovolené při jejím relativně kratším období (do 18 týdnů). V České republice je aplikován opačný model, delší dovolená při nižší náhradě mzdy. Český model zabezpečení v mateřství z nemocenského pojištění rozlišuje peněžitou pomoc v mateřství a vyrovnávací příspěvek v těhotenství a mateřství (nárok získává žena, která byla převedena v důsledku těhotenství na jinou, finančně méně ohodnocenou práci). Česká republika patří mezi země s nejdélším obdobím nároku na peněžitou pomoc v mateřství nejen v Evropě, ale i ve světě (nárok na placenou mateřskou dovolenou, tedy pobírání peněžité pomoci v mateřství, je po dobu 28 týdnů, 37 týdnů v případě vícečetného porodu).

Rodičovský příspěvek je určen rodiči, který z důvodu péče o malé dítě (do stanovené věkové hranice) částečně nebo zcela omezuje svoji výdělečnou činnost. Ve většině evropských zemí je rodičovský příspěvek pojímán jako částečná finanční náhrada ušlého příjmu a je tedy definován vzhledem k velikosti úvazku rodiče či výši výdělku. V nároku na rodičovský příspěvek se rodiče mohou střídat, někde mohou také o dítě pečovat společně, v některých zemích zaniká část období nároku v případě, že není využit druhým z rodičů (př. Švédsko). Pro popis podmínek nároku v ČR viz kapitola 2.3.

Přídavky na děti jsou finanční pomocí státu, která rodinám pomáhá krýt náklady spojené s výchovou a výživou nezaopatřených dětí. Nicméně systém vyplácení se v jednotlivých evropských zemích výrazně liší. Mezi hlavní diferenciální prvky patří kromě výše dávky především: pořadí dítěte, věk dítěte, příjem rodiny a složení rodiny (zda se jedná o úplnou nebo neúplnou rodinu). Ve většině evropských zemí je přídavek na děti vyplácen plošně, tj. bez ohledu na příjem rodiny (neplatí pro Českou republiku). Za nezaopatřené dítě je nejčastěji považováno dítě do 16 nebo 18 let, téměř ve všech zemích však náleží přídavek na děti i starším dětem, pokud studují (nejčastěji do 25, 26 let). Přibližně v polovině zemí je přídavek diferencován podle věku dítěte, často je zvýhodněn také vyšší počet dětí v rodinách (některé země kombinují oba přístupy, tj. počet dětí i jejich věk).

Nepřímá finanční podpora rodin s dětmi se realizuje prostřednictvím daňových opatření. Nejvýznamnějším nástrojem podpory rodin z oblasti daňové politiky jsou úlevy na daních z příjmu fyzických osob. Může se jednat o snížení daňového zatížení, které se projeví při zdanění příjmu fyzických osob za předchozí zdaňovací období. Daňové úlevy mohou mít dvojí formu. *Nezdanitelná částka základu daně z příjmu* snižuje základ před zdaněním (výše úlevy roste přímo úměrně s daňovou sazbou závislou na výši příjmu), zatímco sleva na dani snižuje výslednou částku po zdanění.

Oblastí průniku daňového a dávkového systému je *zdanění dávek*. Ve většině evropských zemí se dávky plynoucí ze sociálního pojištění pokládají za příjem, jsou tedy předmětem zdanění. Za příjem se zpravidla nepovažují tam, kde jsou hrazeny z daní. V České republice je od daně z příjmu fyzických osob osvobozen příjem získaný ve formě dávek a služeb nemocenského pojištění, státní sociální podpory, sociálního zabezpečení, plnění z uplatnění nástrojů státní politiky zaměstnanosti a všeobecného zdravotního pojištění, příjem přijatý v rámci plnění vyživovací povinnosti nebo náhrada za tento příjem, dávky a služby sociální péče apod.

3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus pojištění

V některých zemích je možné snížit základ daně odečtením (určitého podílu) nákladů vynaložených na zajištění péče o dítě, výchovu nebo profesní přípravu dítěte.

Dalším daňovým opatřením týkajícím se rodin je možnost zvolit *společné zdanění* manželů (příp. partnerů). Společné zdanění umožňuje manželům sečíst daňové základy a rozdělit stejným dílem mezi sebe, při plnění daňové povinnosti tak uplatňují výhodnější daňovou sazbu za každého z nich, než by tomu bylo u vysokého příjmu pouze jednoho z partnerů. Tento způsob je nejvýhodnější v případech, kdy jeden z partnerů nedosahuje žádného nebo velmi nízkého pracovního příjmu (např. z důvodu péče o dítě).

Jiným příkladem společného zdanění je Francie, kde je uplatňován princip zdanění příjmů rodin, který bere v úvahu počet osob, jež jsou závislé na příjmu rodiny, manželé jsou zdaněni dohromady. Hrubá výše daně se vypočítává v závislosti na tzv. rodinném podílu: Zdanitelný roční příjem je rozdělen podle počtu částí odpovídajících konkrétní situaci rodiny (viz tabulka č. 2). Na takto rozdělený příjem se aplikují progresivní míry zdanění podle daňových pásem (tabulka č. 3), výsledek je poté opět vynásoben příslušným počtem částí.

Počet částí se stanoví podle rodinné situace poplatníka a počtu závislých osob, kterými jsou svobodné děti mladší 21 let (25 let v případě studia), muži vykonávající vojenskou službu a zdravotně postižení lidé, kteří žijí s poplatníkem v jedné domácnosti. Jedna část připadá na jednotlivce, 0,5 části na každé závislé dítě, další 0,5 části na závislé dítě třetího a vyššího pořadí, další 0,5 části za každé dítě rodiče samoživitele (OECD, 2007).

Tabulka č. 2 **Počet částí v závislosti na počtu závislých osob a složení rodiny**

rodinná situace	počet závislých osob				
	0	1	2	3	4
manželský pár	2 části	2,5 části	3 části	4 části	5 částí
vdova/vdovec	1 část	2,5 části	3 části	4 části	5 částí
osoba svobodná, rozvedená, která nežije v nesezdaném soužití	1 část	2 části	2,5 části	3,5 části	4,5 částí
osoba svobodná, rozvedená, která žije v nesezdaném soužití	1 část	1,5 části	2 části	3 části	4 části

Zdroj: Matějková, Palonciová, 2003; <http://www.patrimoine.com/YAHOO/guides/fiscalite/FIS24.html>

Tabulka č. 3 **Daňová pásma pro výši příjmu odpovídající jedné části rodinného podílu a míra zdanění v roce 2008**

daňová pásma v roce 2008 (výše příjmů připadající na 1 část)	míra zdanění	výše daně	
		za každé pásmo	kumulativní
0 - 5 852 €	0 %	0	0
5 852 € - 11 673 €	5,5 %	320,16 €	320,16 €
11 673 € - 25 926 €	14,0 %	1 995,42 €	2 315,58 €
25 926 € - 69 505 €	30,0 %	13 073,50 €	15 389,28 €
69 505 € a více	40,0 %	různé	různé

Zdroj: <http://www.patrimoine.com/YAHOO/guides/fiscalite/FIS24.html>

Pro ilustraci daňového mechanismu porovnáme zdanění úplné a neúplné rodiny. Použitým příkladem zdanění bude manželský pár s jedním dítětem a porovnání 2 typů neúplných rodin - ovdovělého rodiče s 1 dítětem a rozvedeného/svobodného rodiče s 1 dítětem, který nežije v dalším nesezdaném soužití.

Ve všech příkladech činí zdanitelný roční příjem 1 dospělého rodiče 70 000 EUR.

Manželský pár: tento příjem má každý z rodičů, dohromady je tedy výše zdanitelných příjmů 140 000 EUR za rok 2008. V domácnosti žijí s 1 závislým dítětem, počet částí je tedy roven 2,5, výše příjmu připadající na 1 část je 56 000 EUR (140 000/2,5). Výpočet hrubé daně se řídí daňovými pásmy uvedenými v tabulce č. 2, výsledná výše za jednu část je 11 337,78 EUR = 320,16 + 1 995,42 + (56 000 - 25 926)*0,30.

Výsledná hrubá daň = (11 337,78 x 2,5) = 28 344,45 EUR.

Ovdovělý rodič s 1 dítětem: příjem rodiče je 70 000 EUR, počet částí je roven 2,5. Výše příjmu připadající je 1 část je 28 000 EUR. Hrubá daň připadající na 1 část je 2 937,78 EUR = 320,16 + 1 995,42 + (28 000 - 25 926)*0,30

Výsledná hrubá daň = (2 937,78 x 2,5) = 7 344,45 EUR.

Rozvedený/svobodný rodič (nekohabitující) s 1 dítětem: příjem rodiče je 70 000 EUR, počet částí je roven 2. Výše příjmu připadající je 1 část je 35 000 EUR. Hrubá daň připadající na 1 část je 5 037,78 EUR = 320,16 + 1 995,42 + (35 000 - 25 926)*0,30

Výsledná hrubá daň = (5 037,78 x 2) = 10 075,56 EUR.

Tyto výpočty ukazují, že daňovými mechanismy jsou ve Francii zvýhodněny neúplné rodiny oproti manželským svazkům s dětmi, v rámci neúplných rodin je pak zvýhodněna neúplná rodina vzniklá v důsledku úmrtí jednoho z rodičů. Ve Francii může být daň dále snížena o odpočty nákladů na péči o malé děti - až o 25 % nákladů spojených s hlídáním dětí do 7 let pečovatelkou mimo domov dětí a až o 50 % nákladů spojených s hlídáním dětí pečovatelkou v místě jejich bydliště (OECD 2007).

Naopak, například skandinávské země aplikují *oddělené zdanění partnerů*. Výraznou úlohu sehrála daňová reforma v 70. letech, kdy proběhla řada reforem zaměřujících se na odstranění nebo přinejmenším zmírnění genderových nerovností jak na pracovním trhu, tak v zajištění péče o členy rodiny. Do té doby daňové zákony zvýhodňovaly rodinu pracujícího muže a ekonomicky závislé ženy,¹⁶ zavedení individuálního zdanění v podstatě penalizovalo rodinu pouze s jedním výdělečně činným členem. V roce 1971 zaniklo společné zdanění a od té doby došlo k výraznému zvýšení participace žen žijících s partnerem na pracovním trhu (ze 66 % na 82 % v roce 2001 - procento zahrnuje vdané ženy i ženy žijící v nesezdaném soužití (Matějková, Palonciová, 2003)). Oddělené zdanění manželů a progresivní míra zdanění platná od 70. let vedla k rovnoměrnější participaci mužů a žen na pracovním trhu včetně času stráveného v zaměstnání a k rovnoměrnější dělbě povinností v domácnosti (Sundström, Stafford, 1992). Daňové změny zvýšily také atraktivitu práce na částečný úvazek, zejména pro ženy, podíl zaměstnaných žen pracujících na zkrácený úvazek se zvýšil z 38 % v roce 1970 na 47 % v roce 1982 (Sundström, Stafford, 1992).

Mezi nástroji, které jsou určeny na **podporu slučitelnosti rodinných a profesních rolí**, je důležitý systém tří typů dovolených: mateřská, rodičovská a otcovská dovolená, opatření, která umožňují pracujícím rodičům pečovat o dítě

¹⁶ Společné zdanění manželů se ve Švédsku uplatňovalo od roku 1902, v roce 1952 byla zavedena možnost odděleného zdanění [Sundström, 1991 citováno z Matějková, Palonciová, 2003].

v prvních letech života a zároveň také usnadňují jejich návrat zpět do zaměstnání. Historicky nejstarším je institut *mateřské dovolené*, který vznikl již v 2. polovině 19. století a byl určen k ochraně zdraví žen a dětí. Rodičovská dovolená byla zavedena až výrazně později, poprvé v roce 1974 ve Švédsku (Kocourková, 2008). Zavedení *rodičovské dovolené* představovalo odklon od přetrvávajících představ, ve kterých byla péče o dítě pokládána výlučně za ženskou záležitost. Cílem zavedení tohoto nového typu dovolené byla snaha o zrovnoprávnění šancí muže a ženy na trhu práce stejně tak jako jejich postavení v rodině. Délka rodičovské dovolené se ve státech Evropské unie pohybuje od 3 měsíců do 3 let věku dítěte. Z hlediska flexibility jejího čerpání existuje v některých státech možnost využít rodičovskou dovolenou až do určitého věku dítěte po částech v závislosti na individuální potřebě (např. Švédsko, Rakousko, Německo) nebo možnost kombinovat rodičovskou dovolenou s částečným pracovním úvazkem (např. Francie, Německo, Švédsko). Využívanou je také možnost volit mezi delší dobou pobírání dávky v nižší výši a naopak, mezi kratší dobou pobírání vyšší dávky (např. Česká republika, Německo).

Otcovská dovolená je z tohoto pohledu nejnovějším opatřením užívaným v některých evropských zemích. Otcovská dovolená má různý charakter: může být určena otci pro období kolem narození dítěte, a to při současném nároku matky na mateřskou dovolenou (v tomto případě je její délka ve srovnání s mateřskou nebo rodičovskou dovolenou krátká, nejčastěji v rozmezí od 2 dnů po jeden až dva týdny) nebo je možné chápat otcovskou dovolenou jako období, případně část dovolené mateřské.

Dalším z důležitých nástrojů rodinné politiky, které umožňují zaměstnaným rodičům návrat do zaměstnání a nezaměstnaným uplatňovat příležitosti k rekvalifikaci či hledání zaměstnání, je *systém institucionální péče o děti*. Z mezinárodního srovnání (Matějková, Palonciová, 2003 a 2005) vyplývá, že předškolní zařízení pro děti ve věku od 3 let do dosažení věku povinné školní docházky jsou definována jako zařízení předškolního vzdělávání a ve větší míře dotována ze státního či obecních rozpočtů. Zařízení pro děti mladší 3 let jsou naopak definována jako zařízení péče o děti, která napomáhají skloubit pracovní a rodinný život, a tudíž jsou důležitým nástrojem pro zapojení rodičů do placené práce. Zařízení pro nejmenší děti jsou ve větší míře hrazena rodiči, zřizována buď na obecní, podnikové nebo soukromé bázi.

Podle Evropské komise je zajištění denní péče o děti jedním z rozhodujících nástrojů propojení rodinných a profesních rolí. Pro plnění této funkce musí ovšem péče o děti splňovat několik základních podmínek - musí být finančně i prostorově dostupná, organizovaná podle potřeb (zaměstnaných) rodičů a poskytovat služby v žádoucí kvalitě. Předpokladem efektivnosti celého systému služeb je to, aby v souhrnu vytvářely co nejširší spektrum služeb péče.

V České republice zajišťuje systém služeb denní péče o děti předškolního a mladšího školního věku tyto služby značně nerovnoměrně. Jak vyplývá z projektu řešeného VÚPSV v oblasti zmapování dostupnosti institucionálních a neinstitucionálních forem péče (Kuchařová a kol., 2009) rozdíly jsou především:

- teritoriální (rozdíly mezi obcemi různé velikosti - velká sídla mají výhodu v širší nabídce forem zařízení denní péče),
- z hlediska forem péče - především nerovnováha mezi podílem institucionální péče a alternativních forem, zajišťovaných soukromým a občanským sektorem, malá dostupnost alternativ ke kolektivní výchově pro ty rodiče, kteří požadují individuální péči podobnou rodinnému prostředí, alternativní formy péče se nevyskytují a

nerozvíjejí tam, kde je institucionální péče z ekonomických a organizačních důvodů nevýhodná či přímo nemožná,

- z hlediska věku dětí - zásadní rozdíl mezi rozsahem využívání služeb denní péče v případě dětí do tří let věku a dětí starších, ať už ve věku předškolním nebo mladším školním.

Například firemní školky jsou dosud nedostatečně frekventovanou a rovněž málo promyšlenou alternativou ostatních mateřských škol. Pokud by měly splňovat požadavky školského zákona, je jejich zřízení pro podniky, zejména střední a menší, neadekvátně nákladné.

Teprve koncem roku 2008 schválila vláda materiál, tzv. „Prorodinný balíček“, který obsahuje návrhy různých opatření na podporu rodin s dětmi (MPSV, 2008). Cílem bylo mimo jiné rozšíření nabídky služeb péče o děti poskytovaných v oblasti živnostenského podnikání a zjednodušení hygienických a prostorových požadavků na provozovny péče s menším počtem dětí. Dále také rozšíření nabídky péče prostřednictvím tzv. „miniškolek“ (nejvýše pro 4 děti ve věku od 6 měsíců do 7 let) provozovaných mimo jiné zaměstnavatelem na pracovišti rodiče. Počítalo se také s umožněním zařadit výdaje na zajištění péče o děti zaměstnanců mezi daňově uznatelné náklady pro zaměstnavatele. Očekávané náklady v souvislosti s daňovými úlevami pro zaměstnavatele by byly kompenzovány zapojením rodičů, především matek s dětmi, na trhu práce coby daňových poplatníků a plátců sociálního a zdravotního pojištění. V průběhu roku 2009 byl však tento materiál novou vládou odmítnut v rámci úspor státního rozpočtu přijímaných v důsledku hospodářské.

3.3 Zohlednění výchovy dětí v důchodových systémech

Jednou z forem uznání celospolečenského významu výchovy dětí je i zohlednění těchto dob v důchodových systémech.

Stanovení podmínek pro zohlednění dob výchovy dětí do dob pojištění v důchodových systémech je v pravomoci národní legislativy jednotlivých států a odpovídá jejich specifickým podmínkám. V současné době není tato problematika upravena komunitárním právem, které by při úpravě této problematiky mohlo sloužit jako rámec. Analýza národních legislativ jednotlivých zemí doplněná údaji z dotazníkového šetření s experty MISSOCu ukazuje, že zohlednění výchovy dětí v důchodových systémech jednotlivých zemí vykazuje vysokou variabilitu a jejich uspořádání je navíc značně komplikované.

Obecně lze říci, že se zohledňuje většinou výchova dětí v prvních letech života (obvykle třech až čtyřech letech). Zohlednění dob výchovy dětí v současných důchodových systémech evropských zemí se vyznačuje zejména následujícími rysy:

- mezery v dobách důchodového pojištění rodičů vzniklé výchovou dětí mohou být kompenzovány zaplacením příspěvků za toto období ze státních prostředků či jiné instituce či je umožněno dobrovolné dokoupení důchodových nároků za tyto doby;
- doby výchovy dětí mohou částečně sloužit pouze k vyplnění mezery v době pojištění při zjišťování nároku na důchod (doplnění minimálního počtu let potřebných pro získání nároku na důchod);

3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus pojištění

- naopak mohou být doby výchovy dětí vyloučeny při výpočtu výše důchodu, aby nerozměňovaly skutečně dosažené příjmy, ze kterých je důchod počítán;
- v některých zemích (ojediněle) je výchova dětí zohledněna prostřednictvím započítání náhradních (nepříspěvkových) dob pojištění, za které nejsou placeny příspěvky na sociální pojištění;
- v některých zemích je výchova dětí zohledněna poskytnutím dávek vázaných na místo pobytu, které jsou podobné rodinným dávkám, ale mají přímé nebo nepřímé dopady na pozdější stanovení důchodových nároků (dávky mohou být vyměřovacím základem pro stanovení pojistného);
- objevuje se připsání bonusů za výchovu dítěte na individuální konto pojištěnce či zvýšení doby pojištění připsáním bonusů či příplatky k důchodu;
- osoba, která vychovává své dítě, může v některých zemích získat nárok na důchod z pouhého faktu pobytu na území státu a vzhledem k univerzálnímu charakteru důchodového systému je následné zohlednění péče o dítě irrelevantní;
- výjimečně se objevuje snížení zákonné hranice odchodu věku do důchodu pro rodiče či pouze pro matky vychovávající děti.

Důvodem pro zohlednění výchovy dětí je vyrovnání „újm“ osoby, vzniklé v důsledku doby výchovy dítěte, při které nemohla vychovávající osoba platit příspěvky, při výpočtu starobního důchodu. Toto zdůvodnění se opírá o fakt, že výchova dětí je považována za nevýdělečnou činnost prospěšnou pro společnost. Tím je ospravedlněno potlačení principu ekvivalence a posílení principu solidarity v důchodových systémech založených na principu pojištění. Avšak účinek v analýze vyjmenovaných opatření většinou není bezprostřední, tato opatření mají odložený účinek na výši důchodu, zpravidla dlouho po faktické době výchovy dětí.

Z výše uvedeného srovnání je zřejmé, že nejčastěji je doba výchovy dětí zohledněna jako náhradní doba pojištění, za kterou je do systému důchodového pojištění hrazen příspěvek někým třetím (z centrálního rozpočtu, z regionálních rozpočtů či ze speciálních fondů). V tomto směru patří Česká republika k výjimkám, neboť zde nikdo za tyto doby příspěvky do systému důchodového pojištění neodvádí. I rozsah, v jakém je doba péče o dítě v českém důchodovém systému zohledněna, je v ČR značný (v rozsahu 4 let). Ze srovnání vyplývá, že z porovnávaných zemí jich 13 uznává dobu kratší než ČR, 2 ve stejném rozsahu a jen 3 v rozsahu vyšším (respektive 5 v případě zahrnutí Velké Británie a Irsku, kde je ovšem způsob zohlednění značně odlišný). Ve dvou ze sledovaných zemí se výchova dětí nezohledňuje vůbec (Dánsko, Nizozemsko), není to ovšem dáno opomíjením sociálních principů, ale konstrukcí důchodového systému, kde již ze samé podstaty systému vyplývá, že období péče o dítě není relevantní pro získání nároku na starobní důchod, protože ten je vázán na dobu pobytu v dané zemi.

Většina srovnávaných zemí nečiní při zohledňování dob výchovy dětí rozdíly v závislosti na pořadí narození a doba výchovy každého dítěte je zohledněna stejně. Rozdíl je většinou pouze u vícečetných porodů, kdy bývá doba výchovy za výchovu více dětí zvýšena, nikoliv však ve stejném poměru, v jakém je zvýšen počet narozených dětí. Výjimkou je Rakousko, kde je jako náhradní doba pojištění uznávána doba výchovy dětí prvních 48 měsíců po porodu, při vícečetném porodu prvních 60 měsíců. Narodí-li se v této době další dítě, lhůta přiznání náhradních dob za výchovu dříve narozeného dítěte (dětí) se ukončí a začíná běžet nová lhůta za výchovu dalšího dítěte, tedy nových 48 (v případě vícečetného porodu 60) měsíců. Dalším příkladem nestandardního řešení je Francie, kde je při výchově třech a více dětí během devíti let zvyšován důchod. Toto zvýšení důchodu lze kumulovat s různými zvýšeními doby

3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus pojištění

pojištění a jedna výchova dětí je tak zohledněna dvakrát. Problematika zohlednění výchovy dětí v důchodovém systému se netýká pouze České republiky, diskutována je rovněž na evropské úrovni, ať již z důvodů plánování společného postupu v této otázce či nalezení rozumné míry solidarity v jednotlivých důchodových systémech. V souladu se závěry semináře v Mondorf-les-Bains z 18. března 2005, který se věnoval projednání problematiky zohledňování dob výchovy dítěte pro stanovení výše starobních důchodů a její případné úpravě koordinačními pravidly, lze konstatovat, že v mezinárodním (evropském) měřítku existuje konsenzus ohledně nutnosti diskutovat o otázce úpravy zohlednění výchovy dětí v důchodových systémech v komunitárním právu jako o opravdovém problému. Účastníci semináře se shodli na nutnosti stanovit určitá koordinační pravidla, jejichž zavedení by mohlo odstranit překážky volného pohybu osob spojené s přenositelností důchodových nároků z důchodových systémů jednotlivých evropských zemí.

Přehled zohlednění dob výchovy dětí v důchodových systémech přináší následující tabulka.

Tabulka č. 4 **Zohlednění dob výchovy dítěte v důchodových nárocích ve vybraných evropských zemích**

země	způsob zohlednění	rozsah *	M	Ž	výpočet důchodu	VZ	platí
Česká republika	náhradní doba pojištění, vznik nároku i výše důchodu	4 roky	a	a	ostatní příjmy z výdělečné činnosti	-	nikdo
Německo	náhradní doba pojištění, vznik nároku i výše důchodu	3 roky/ 1 rok**	a	a	PM+bonusy	PM	stát
Rakousko	náhradní doba pojištění, vznik nároku i výše důchodu	4 roky	a	a	fix 690 € (pro rok 2005)	fix 690 € (pro rok 2005)	stát z rozpočtu či fondů
Lucembursko	náhradní doba pojištění, vznik nároku i výši důchodu	2 roky	a	a	Ø příjmů poslední rok před porodem		částečně stát
Slovensko	před reformou 2004 náhradní doba pojištění, nyní jako jediná uznávaná	6 let	a	a			stát
Estonsko	náhradní doba + výhodnější předčasný důchod	max.3 roky	a	a	MM	MM	stát
Litva	náhradní doby pojištění	3 roky	a	a		50% zákl. důchodu	stát
Malta	náhradní doba	2 roky					stát
Polsko	NDC náhradní doba	4-6 měsíců	a	a			stát
Lotyšsko	náhradní doba pojištění	1,5 roku			sociální dávka	sociální dávka	stát
Švédsko	náhradní doba ve sníženém rozsahu	4 roky	a	a			stát
Norsko	náhradní doba ohodnocena "důchodovými body"	7 let	a	a	cca 75 % PM		stát
Kypr	náhradní doba pro ty, kdo nemají potřebné výše příspěvků	3 roky	a	n	základní pojistitelná částka		stát
Slovinsko	náhradní doba + snížení odchodu věku do důchodu	3 roky	a	a			platí pojištěnec
Maďarsko	náhradní doby pojištění	po dobu pobírání dávek			dávky (jestliže jsou nižší než předchozí příjem, lze využít vyloučené doby)	dávky	pojištěnec + stát (za zaměstnavatele)

3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus pojištění

pokračování

země	způsob zohlednění	rozsah *	M	Ž	výpočet důchodu	VZ	platí
Lichtenštejnsko	povinnost doplatit si pojištění za dobu výchovy dětí, získání bonusu za doby výchovy dětí, když se platí pojistné z jiné činnosti	až 16 let (když je placeno)			dobropisy - hypotetický příjem, fix za rok 51600 CHF (2005)	minimální pojistné 340,2 CHF (2005)	pojištěnec
Itálie	náhradní doba pojištění + možnost dokoupení + možnost dřívějšího odchodu do důchodu	0,5 roku					
Francie	náhradní doba + zvýšení dob pojištění o 8 čtvrtletí	2 roky	a	n		MM	stát
Belgie	poskytnutí časového kreditu	1 rok	a	a			stát
Švýcarsko	bonus za výchovu dítěte	16 let			fiktivní příjem, 3násobek min. ročního důchodu		stát
Irsko	vyločená doba, nerozměňuje vyměřovací základ, počítá se do minimální doby pojištění	až 20 let celkem	a	a	ostatní příjmy z výdělečné činnosti	-	-
UK	vyločená doba, nerozměňuje vyměřovací základ, počítá se do minimální doby pojištění	až 24 M, 22 Ž let celkem	a	a	ostatní příjmy z výdělečné činnosti	-	-
Dánsko	z podstaty systému vyplývá, že období péče o dítě není relevantní pro získání nároku na starobní důchod, důchod závisí na době pobytu v zemi						
Nizozemí	z podstaty systému vyplývá, že období péče o dítě není relevantní pro získání nároku na starobní důchod, důchod závisí na době pobytu v zemi						

* za jedno dítě, není-li uvedeno jinak ** dle data narození pojištěnce, PM průměrná mzda, MM minimální mzda, M-muži, Ž-ženy

Zdroj: MISSOC, comparative tables 2007, Bulletin luxembourgeois des questions sociales, 2005 Volume 17, Guldberg, A. (2001), Kessler (2005) Bundesministerium (2007), Bundesversicherungsanstalt (2005), National strategy reports (2005), Commission (2000), Deutsche Rentenversicherung (2007a), Deutsche Rentenversicherung (2007b), Die Österreichische Sozialversicherung (2005), Personal Pension (2005)

3.3.1 Česká republika

V České republice je doba péče o dítě zohledněna jako náhradní doba pojištění a má vliv jak na získání důchodového nároku, tak na výši důchodu. Je definována následovně:

Péče o dítě ve věku do čtyř let. Tato náhradní doba pojištění jako jediná nemusí být získána na území ČR. Jako náhradní doba pojištění se hodnotí doba péče o dítě mladší 10 let, které je závislé na péči jiné osoby ve stupni I, a dále o dítě bez omezení věku ve stupni závislosti II až IV. Péči lze započítat pro účely budoucích důchodových dávek jak ženám, tak mužům. Ženám se započítávala automaticky na základě pouhého jejich prohlášení a předložení rodného listu dítěte při podávání žádosti o důchod. Muži doposud museli vždy do dvou let po skončení péče žádat okresní správu sociálního zabezpečení o vydání rozhodnutí o době a rozsahu této péče, jinak je nebylo možné za pečující osoby považovat. Tuto právní úpravu shledal Ústavní soud ČR jako diskriminační vůči mužům a ke dni 1. červenci 2007 ji zrušil (nález Ústavního soudu ze dne

6.6.2006 vyhlášený pod č. 405/2006). Od tohoto data je doba této péče prokazována oběma pohlavími stejně, a to jejich čestným prohlášením a rodným listem dítěte nebo jiným dokladem o vztahu k dítěti při podávání žádosti o důchod. Tutéž dobu péče však nelze započítat současně více osobám. Proto se manželé eventuálně musejí dohodnout, kdo z nich konkrétní dobu pro své budoucí důchodové nároky využije. Obecně platí, pokud pečuje ve stejné době více osob, započítává se doba té osobě, která pečovala v největším rozsahu.¹⁷

Dále je v ČR umožněno ženám snížení věkové hranice odchodu do důchodu podle počtu vychovaných dětí. Podle platné právní úpravy¹⁸ se zvyšuje důchodový věk mužů o 2 měsíce a u žen o 4 měsíce za rok s tím, že cílovým stavem by měl být důchodový věk 65 let u mužů a bezdětných žen či žen, které vychovaly jedno dítě, 62-64 let u žen, podle počtu vychovaných dětí.

3.4 Solidarita a ekvivalence v důchodových systémech

Sociální systém¹⁹ nejen v naší společnosti, ale prakticky ve všech evropských vyspělých zemích se ocitá když ne v krizi, tak rozhodně před nutností jeho zásadní změny (reformy). Od ní, souhrnně řečeno, se očekává, že přispěje k ozdravení veřejných financí a svou strukturální orientací podpoří zdroje a stimuly efektivního ekonomického rozvoje postmoderní společnosti, a to tak, aniž by byla narušena podstata její sociální soudržnosti. I když nelze s dostatečnou konkrétností a jistotou říci, zda vůbec a jaké budou její efekty, jisté je, že ke změně dojít musí. Další vývoj sociálního systému stávajícím způsobem a cestami není totiž prakticky dost dobře myslitelný a udržitelný, a to ani ve střednědobém horizontu. Příčin je celá řada. Lze je souhrnně označit jako riziko blokace dalšího společenského rozvoje, které souvisí nejen s ohrožením efektivního ekonomického vývoje a možnými negativními dopady na generování zdrojů jeho růstu, ale i s negativními dopady na životní podmínky lidí a zvyšování jejich kvality. Je také pravděpodobné, ba jisté, že zásadnější změny v sociálním systému budou nepopulární, leč nutné. Reforma totiž je neuskutečnitelná bez „conditio sine qua non“ spočívající v proměně postojů a chování lidí. A ty se u občanů odchovaných štedrým sociálním státem nebudou měnit ani snadno ani rychle.

Zásadní změny sociálního systému musí vycházet z toho, co je klíčové pro jejich uspořádání - a tím jsou nesporně i dva základní (a ve své podstatě naprosto se odlišující) principy: ekvivalence a solidarita. Půjde nejen o určitou změnu jejich nazírání, ale i (nebo zejména?) o změnu jejich pozice (váhy) v sociálním systému. Při zvažování možné míry zastoupení solidarity a ekvivalence v konkrétních sociálně politických opatřeních a nástrojích bude nutno respektovat zejména tyto skutečnosti:

- reformu nelze provádět jen s ohledem na české prostředí a klima, ale i s ohledem na mezinárodní kontext, zejména na EU, tedy prostor, s nímž jsme právě hodnotově v sociálních systémech spřízněni,

¹⁷ Upraveno § 14 odstavec 2 z. č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění

¹⁸ zákon č. 306/2008 Sb.

¹⁹ Pod pojmem sociální systém zde rozumíme sociální sféru, tj. tu součást celospolečenského systému, který tvoří referenční rámec pro sociální politiku s jeho vnitřními vazbami a souvislostmi i s vazbami na společenské okolí.

3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus pojištění

- sociální systém je značně heterogenní; jeho prvky (složky) mají různé poslání a sledují rozličné cílové funkce, a proto aplikace principu ekvivalence či solidarity, jejich interpretace a kombinace v nich se musí nutně lišit,
- platí také, že jakkoli je finanční udržitelnost sociálního systému důležitá a svým způsobem determinující, jeho společenská funkce ho posunuje za hranice pouhé ekonomické kalkulace a vede ho k respektu hodnot z hlediska jeho účelu podstatnějších (humanita, soucítění, ohleduplnost, sociální soudržnost a spravedlnost, rovnost apod.),
- samy pojmy ekvivalence, resp. zejména solidarity podléhají ideologickým vlivům, v současné době zejména ideologii neoliberalizmu; také jejich využití či zneužití pro prosazování politických ambicí a cílů není žádnou výjimkou.

V naší zemi se stále mluví o přednostech solidarismu. Za morální a žádoucí se považuje to, že jedinec má soucítění pro druhého, že se v zájmu sociální spravedlnosti a příjmového vyrovnávání, resp. rovnoměrnější spotřeby vzdává části svých zasloužených příjmů ve prospěch jiných, zpravidla nižších příjmových vrstev. Málo se však hovoří o tom, zda se tato „vyrovnávací politika“ nedostává do konfliktu s jinými legitimními zájmy, zda je morální hodnotou i z hlediska těch, jejichž zasloužené příjmy jsou kráceny, zda neomezuje jejich svobodu. Oprávněná je otázka, zda tedy je etické a v zájmu společnosti zbavovat jiné jedince značné části jejich legitimních příjmů a zda se v zájmu sociální spravedlnosti jedněch nedopouštíme nespravedlnosti vůči druhým. Tyto problémy nesouvisí jen s nemotivačním efektem nadměrného rozsahu přerozdělování (tj. celospolečenské solidarity) vůči hospodářským subjektům (kdy každé zvýšené pracovní úsilí je „potrestáno“ vyšší daní), a tím i s brzdným dopadem na ekonomický růst. Souvisí i s podstatou svobodného uspořádání společnosti. Vše nasvědčuje tomu, že díky nadměrnému přerozdělování se problém svobody versus regulace může stát z hlediska dlouhodobého vývoje společnosti neméně závažným, ne-li závažnějším než sám problém bohatství versus chudoba.

Protože solidarismus v sobě tedy nese i možné negativní rysy projevující se navenek nejen ekonomickou destimulací, ale i ohrožováním svobody narůstající mocí moderního státu, je třeba k němu přistupovat citlivě a diferencovaně s vědomím možných pozitivních i negativních efektů na vývoj ekonomiky a společnosti. Hotové vzory pro budoucí rozsah a podobu solidarismu v sociální politice samozřejmě neexistují, ale je třeba v budoucnosti usilovat o jejich utváření a determinaci.

Přetrvávající strategie záchranné sociální sítě ve všech praktických krocích sociální politiky po roce 1990 a nekonceptnost v oblasti pojistných sociálních systémů vedly ke třem důsledkům, které představují výzvu pro nejbližší roky.²⁰

Prvním z nich je skutečnost, že v pojistných sociálních systémech přetrvávají nadměrné sociální redistribuce. S rostoucími příjmy a rostoucími příspěvky do pojistných systémů nerostou dostatečně plnění (dávky) z těchto systémů, popřípadě jsou stanoveny horní limity plnění. To se týká důchodového i nemocenského pojištění. Přetrvává tak rovnostářský princip. Platí, že čím vyšší příjem, tím relativně nižší sociální ochrana. V takové situaci se snižuje ochota skupin obyvatel s vyššími příjmy do takových fondů přispívat, což vede k volbě příjmů, které nejsou zatíženy pojistnými příspěvky apod. Bude nezbytné podstatně redukovat sociální redistribuce v těchto systémech.

²⁰ viz Víšek P.: Výzvy pro sociální politiku, Socioklub 2004

Druhým důsledkem je, že sociální ochrana byla směřována intenzivně do oblastí skupin obyvatel s nízkými příjmy. Každý liberalizační krok v oblasti cen, životních nákladů apod. byl kompenzován v oblasti dávek sociální péče a dávkami státní sociální podpory, příp. zavedením nových dávek. Tato kompenzační opatření se ovšem nedotkla středních příjmových skupin, které jejich důsledky nesly plně. Třetím důsledkem této skutečnosti je, jak ukazuje řada studií, že v devadesátých letech nedošlo k naplnění sociálních aspirací střední příjmové vrstvy obyvatel, že dokonce došlo k oslabení vyšší střední příjmové vrstvy a posílení obou nižších úrovní.

Na podstatě solidarity se v budoucnosti mnoho nezmění. Sociální solidarita je hodnotou, jejíž uplatňování vede k sociální soudržnosti společnosti, k vyhýbání se zbytečným konfliktům a k zajištění lidsky důstojného života všem občanům.

Co se bude a co se musí měnit, to je především orientace, rozsah i způsoby a podmínky jejího naplňování. Solidarita, jak známo, je termín víceznačný a lze ji nahlížet z různých úhlů pohledu. Má-li v budoucnu dojít k omezení možných nežádoucích efektů solidarity, a tedy i role státu jako přímého vykonatele sociálně politických aktivit, nutně poroste solidarita různých nestátních subjektů uskutečňující se převážně mimo jakýkoli oficiální státní nedistributivní (donucovací) mechanismus. Solidarita široké škály aktérů uskutečňující se na regionální, firemní, dobročinné, komerční aj. bázi, jakkoli je významná a v podstatě prostá potenciálních konfliktů spjatých s demotivací a destimulací pro fungování společnosti, je samozřejmě nedostačující k zabezpečení sociálních potřeb občanů v moderní době. Proto celospolečenská solidarita naplňovaná prostřednictvím redistribuční politiky státu nadále zůstane nesporně velice významným atributem sociální politiky. Může být ovšem jak významným stimulatorem sociálně ekonomického vývoje a nástrojem zabezpečení sociální soudržnosti společnosti, tak i jejich překážkou.

Celospolečenská solidarita musí být pro budoucnost vnímána nejen jako vzájemné porozumění a pomoc, což doposud převažovalo a v současnosti stále převažuje, ale současně i jako odpovědnost, tj. jako akceptace nejen pozitivních, ale i případných negativních důsledků jejího uplatňování včetně vnímání „ceny této sociální solidarity. Solidarita totiž není jen záležitostí těch, kdo ze solidárních fondů získávají, ale je zároveň i záležitostí těch, kdož do těchto fondů přispívají. Solidarita proto nemá jednoznačně kladné znaménko: může být aktivující a motivující a vést tak k sociální harmonii ve společnosti, stejně jako nemotivující a směřovat k parazitizmu.

3.4.1 Obecná východiska

Především, jak již bylo uvedeno, vycházíme z teze, že v sociálních systémech mají svou významnou pozici principy ekvivalence a solidarity, jakkoli každý z nich má oporu v odlišné ideologii a jakkoli od každého z nich se očekávají odlišné důsledky ekonomické i sociální. Naopak jsme toho názoru, že další trajektorie podoby vývoje jakéhokoli, a tedy i našeho sociálního systému musí usilovat o jejich optimální kombinaci a spolupráci, a tím přispět i k harmonickému rozvoji celé společnosti.

Princip ekvivalence

Nejdříve se stručně zastavme u principu ekvivalence. Sám pojem ekvivalence znamená rovnocennost, něco co má stejnou platnost nebo hodnotu. V sociální politice je princip ekvivalence často aplikován zejména v pojistných systémech a je zde

interpretován spíše jako princip zásluhovosti, či výkonnosti.²¹ Předpokládá, že rozdělování důchodů, statků, podmínek atd. jedincům bude rovnocenné (odpovídající) jejich vlastnímu výkonu, pracovní zásluze.²²

Lze konstatovat, že princip ekvivalence prochází v současné době určitou renesancí. Jistě to souvisí i se skutečností, že současný moderní svět je silně poznamenán ideou individualizmu. Stále více se spoléhá na schopnosti jedince, jeho výkonnost, soutěživost, na jeho intelekt i sociální kvality (schopnost komunikace, spolupráce, osobní odpovědnost, mravní hodnoty aj.). Myšlenky ideje individualizmu opodstatňuje a posiluje skutečnost, že jedinci jsou skutečně těmi vlastními aktéry společenského vývoje, jim také společnosti poskytují stále více volnosti a předpokladů pro jejich individuální konání a nakonec i životní cíle jsou více naplňovány spíše na individuální než na kolektivní úrovni. Také ekonomická teorie individualistickou koncepci prosazuje. Ideologie neoliberalizmu rovněž klade na první místo jedince, hlavně jeho svobodu, a to i ekonomickou, právo na majetek a i zodpovědnost pojmá individualisticky. Předpokládá a z jistého hlediska opodstatněně, že princip ekvivalence, již ze své podstaty a povahy a lépe vyhovuje požadavku ekonomického růstu a jeho stimulaci. Proto se otevřeně staví proti veřejně organizované solidaritě a společenskému přerozdělování, resp. přesněji proti jeho „nadměrnému“ rozsahu (vzdor tomu, že ho neumí přesvědčivě kvantitativně určit).

Ideologii individualizmu lze charakterizovat následujícími tezemi:

1. je žádoucí, aby každý jedinec usilovně a tvrdě pracoval a využíval svých individuálních dispozic k tomu, aby se prosadil na trhu práce a uspěl v konkurenci s ostatními,
2. jestliže takto tvrdě pracuje, jeho práce je oceněna a je odměněn ekvivalentně vynaloženému úsilí a dispozicím např. důchody, bohatstvím, prestiží..., i mocí,
3. ti, kdo takto tvrdě pracují, jsou skutečně úspěšní a schopni zajistit svou existenci a nezávislost ve společnosti, „stojí na vlastních nohách“, a tudíž nepotřebují z tohoto důvodu žádný sociální transfer,
4. ekonomické selhání a nesoběstačnost jedince je způsobena jeho chybou, jeho nedostatečným pracovním úsilím, a proto musí nést i důsledky (např. nízký příjem, ztráta majetku, chudoba ...) a sociální transfer směřující k nesoběstačným poskytovaným prostřednictvím státem organizované solidarity je podle neoliberálního konceptu minimální.

Je zřejmé, že aplikace principu ekvivalence v sociálních systémech této ideologii konvenuje: podporuje motivaci k práci, směřuje k sociální nezávislosti občanů na státu a k jejich soběstačnosti. Svými důsledky vede k menším nárokům na rozsah redistribucí na sociální účely, čímž potenciálně šetří veřejné zdroje zejména v sociálním zabezpečení. To pak následně umožňuje nižší daňovou zátěž, větší míru investování a vyšší růst HDP. Netřeba zdůrazňovat, že tato ideologie včetně širokého uplatňování ekvivalence v sociálních systémech je vstřícná k těm „soběstačným“ (k nadaným, kvalifikovaným, pracovitým apod.), v podstatě k vysokopříjmovým skupinám lidí a je jimi také ochotně přijímána. Pokud jde o ty „nesoběstačné“, kteří nedokáží vyhovět požadavkům ekvivalence a svými příjmy zabezpečit vlastní existenci (nemusí jít nutně

²¹ viz Krebs V. a kol.: Sociální politika. Praha, ASPI, a.s., 2007.

²² Problém měření zásluhy včetně problematičnosti validity takových měření zde ponecháváme stranou.

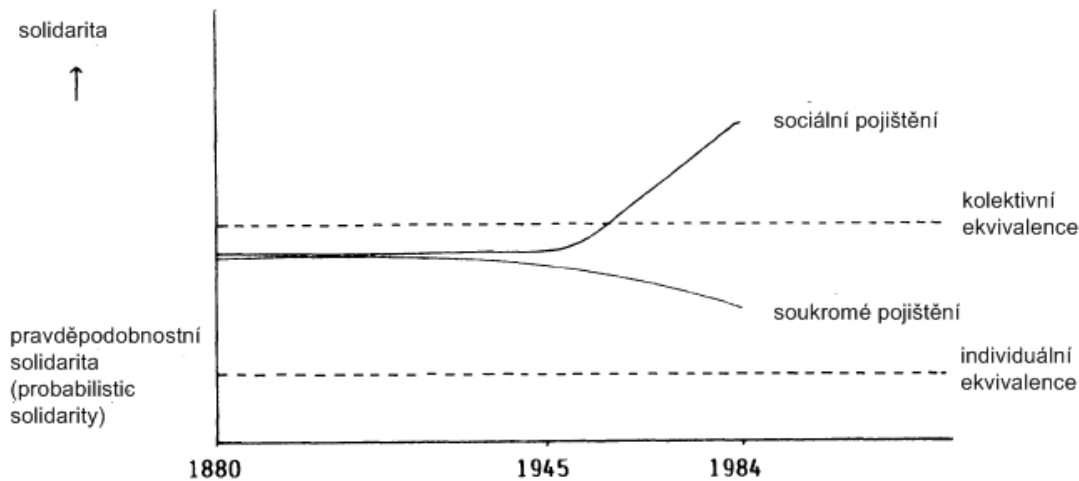
o lenochy a lidi programově parazitující a setrvávající v substandardních podmínkách), tak ti jsou v intencích této ideologie odkázáni na dobročinnost. Ekvivalence má tedy své přednosti i svá úskalí. Pozitivní aspekty principu ekvivalence je ale nutné využít, bez ohledu na to, jaká je jim dávána ideologická nálepka. Širší uplatnění principu ekvivalence v sociálním systému (např. v reformě důchodového pojištění) nelze přece odmítat jenom proto, že na něm staví neoliberální teorie. Kritériem musí být to, zda ten či onen princip vede k vytvoření funkčního a dlouhodoběji udržitelného sociálního systému.

Ačkoliv se může zdát, že princip ekvivalence je v protikladu k uspořádání sociálních systémů jejichž nejtypičtější rysem je naopak redistribuce a princip solidarity, má zde princip ekvivalence poměrně velice široké použití, a to zejména v oblasti pojištění. Ekvivalence je např. podmínkou celkové rovnováhy každého systému pojištění a jakási jeho řekněme makroekonomická ekvivalence zabezpečuje jeho fungování a kontinuitu i jeho úspěšnost u klientů z hlediska zhodnocování jimi vložených prostředků. To platí samozřejmě pro soukromá, ale i pro veřejná pojištění (a nic na tom nemění fakt, že případné schodky veřejných pojištění jsou vyrovnávány ze státních rozpočtů), neboť požadavek ekvivalence stojí velice kategoricky a je nezbytné mu dostát.²³ Princip ekvivalence se v pojištění uplatňuje i jako nástroj sloužící k dosahování rovnováhy mezi výší pojistného a očekávaným rizikem (škodou), které jím lze kompenzovat, ať již jde o ekvivalenci mezi jednotlivým rizikem a výší jemu adekvátního pojistného (princip individuální ekvivalence) nebo o ekvivalenci mezi stejnorodou skupinou rizik a pojistným adekvátní skupiny plátců pojištění (princip kolektivní ekvivalence). V tomto případě nás však úvaha nutně zavede i k problematice solidarity, neboť základem každého pojištění je i ochota se spojit, sdružit k řešení společných problémů (tedy jistá solidarita). Pojistné systémy jsou tak názorným příkladem toho, co bylo uvedeno výše o nutnosti kombinace obou principů, a toho, jak těsně jsou v předivě sociálních systémů oba principy propojeny. Možno říci, že pojistné systémy mají jak v ekvivalenci, tak i v solidaritě své ukotvení.

Vývoj šel zpočátku cestou soukromého pojištění. Narůstání rizik spolu s nutností je ošetřit, reakce na rostoucí nároky industriálního vývoje na sektor pojištění a fakt, že analýza jednotlivých rizik se postupně stávala velice obtížná, vedly k tomu, že se postupně uplatňovala aplikace kolektivní ekvivalence, tj. aplikovaná na velké skupiny heterogenních rizik (podobná rizika byla sloučena). Tak postupoval i Bismarck se svým konceptem sociálního pojištění. Sociální i soukromá pojištění si v tomto smyslu byla podobná a byla založená v určité míře i na solidaritě (pravděpodobnostní). Postupem času se obě pojištění začala ve svém hlavním účelu lišit a jejich vývoj jde odlišnými směry. Je to zřejmé z následujícího grafu:

²³ Připomeňme např. výši veřejného zadlužení ČR, které je silně ovlivněno mandatorními výdaji, jako překážku přijetí EMU, nebo např. fuze či bankrotů pojistných fondů v případě jejich nesolventnosti.

Graf č. 1 Vývoj solidarity v sociálním a soukromém pojištění

Zdroj: G. W. de Wit, *The Politics of Rate Discrimination: An International Perspective* *The Journal of Risk and Insurance*, Vol. 53, No. 4. (Dec., 1986), s. 644-661.

Mezníkem v tomto vývoji nesporně byly reformy W. Beveridge, jimiž je v pojištění výrazně posílen princip solidarity a prakticky se konstituuje sociální pojištění v podobě, v níž je nám známo dnes. Posílení solidarismu bylo úzce spojeno se zavedením pojistného odvozovaného z příjmů (a samozřejmě ze schopnosti platit), byly zavedeny pevné minimální dávky a pevné příspěvky pro každého účastníka pojištění. Vázání pojistného na příjmy, zvláště nejsou-li zavedeny žádné horní limity, z nichž se pojistné platí, tlačí solidaritu až na hranice její přijatelnosti nejen pro pojištěnce s vyššími příjmy, ale i pro společnost jako celek.

Soukromá a sociální pojištění se začínají ubírat odlišnými cestami: Soukromé pojištění jde ve směru posilování principu individuální ekvivalence a má před sebou otevřeny další perspektivy. Pomocí zdokonalených technik a počítačů lze provádět vysoce diferencované popisy a analýzy rizik, což umožňuje i příslušnou diferenciaci pojistného. Lze ho přizpůsobit potřebám poptávky klientů a žádné technické překážky mu prakticky nestojí v cestě. Také zlepšující se životní standart a příjmová pozice určitých skupin obyvatel stimuluje jeho vývoj. V cestě mu však stojí překážky spočívající v příjmovém rozvrstvení společnosti, tj. v sociálně ekonomických podmínkách těch nižších, resp. nejnižších příjmových skupin obyvatelstva, pro něž nemusí být soukromé pojištění dostupné. Sociální pojištění jde opačným směrem a na příjmu závislé pojistné (které je rozšířeno i mimo sociální zabezpečení - viz zdravotní pojištění) se v důsledku solidarity stává dostupné i pro ty skupiny obyvatel, které systém soukromého pojištění vylučuje. Leč cena tohoto pozitivu je pro společnost poměrně vysoká. Praxe ukázala, že takovéto schéma vede k nežádoucímu vývoji: solidarita je příliš vysoká, vztah mezi pojistným a dávkou je dosti vágní, motivační impuls je nízký, příjmy jsou chronicky menší než výdaje, systém je trvale deficitní, deficity rostou a dochází zde k porušení makroekonomické ekvivalence.

Na pořad dne se v současnosti dostává otázka, jak by mělo vypadat rozevření nůžek mezi soukromým a sociálním pojištěním a zda by v budoucnu nemělo dojít k jejich určitému sevření a zda princip ekvivalence nemá být posílen i v sociálním pojištění. Vede nás k tomu tato úvaha: společenské podmínky (rozvojové faktory,

klima sociální i politické) se oproti minulosti (a zejména oproti období po II. světové válce, kdy solidarismus v sociálním jištění občanů zaznamenal největší expanzi a takto v něm trvale zakořenil) proměnily.²⁴ V důsledku toho s posilováním solidarismu bude zřejmě nutné ve větší míře spojovat jiné prvky sociálního systému, dnes velice těsně spjaté s prosperitou společnosti (např. vzdělávací sektor) než důchodové a zřejmě i zdravotní pojištění. Mimo to je třeba zvážit i fakt, že stávající způsob konstrukce pojistného, resp. jeho promítnutí do nákladů má z hlediska koloběhu kapitálu ten dopad, že pojistné de facto zaplatí spotřebitel v cenách výrobků a nikoli pojištěnec či jeho firma. To vše spolu se skutečností, že řešení deficitu systému se doposud - a nutno říci, že bezúspěšně - spojovalo pouze s jeho příjmovou stránkou, vede k úvaze, že ekvivalenci je třeba posílit a že určité sevření nůžek mezi soukromým a sociálním pojištěním ve směru podpory soukromého, a tedy i ve směru posílení ekvivalence by bylo žádoucí a bude také asi i nutné. Posílení principu ekvivalence na úkor solidarity však musí ve společnosti vyloučit riziko, že jisté skupiny obyvatel zůstanou bez sociální ochrany státu. K té se stát mimo jiné zavazuje nejen svými, ale i nadnárodními právními normami. Možná říci, že toto je etický požadavek, který je testem každé civilizované společnosti, který však v sobě nese mnohé sociální tenze a zejména nutnost vypořádat se s řadou falešných sociálních předsudků. Vraťme se však ještě k principu ekvivalence.

Jaké jsou přednosti a rizika ekvivalence v sociálních systémech? Především řekněme, že jakási současná glorifikace sociální soběstačnosti, kterou v sobě ideologie individualismu i její nosný princip - princip ekvivalence zahrnuje, může být podle našeho mínění pro sociální systém resp. pro některé jeho složky přínosná. Týká se to především našeho současného systému důchodového pojištění, který je monolitní, nadmíru solidární a kromě doplňkových systémů nabízí pojištěncům jen omezenou možnost ekvivalence vloženého pojistného. Současný základní systém důchodového pojištění platbami pojistného zvyšuje prostřednictvím rostoucí ceny práce výrobní náklady, zhoršuje konkurenceschopnost českých výrobců a protože je v něm nedostatečně aplikován princip ekvivalence (reakce dávek na zaplacené pojistné je nízká - zejména pro střední a vyšší příjmové skupiny), působí nemotivačně i na ekonomicky aktivní obyvatele. Do budoucna připravovaná reforma má posílit požadavek ekvivalence v důchodovém systému. Jeden ze základních přístupů k reformě zdůrazňuje, že ze základního systému by měly být poskytovány pouze státem garantované penze, a to v omezenější výši než je tomu dosud. Tuto míru snížení poskytovaných důchodů je třeba citlivě zvažovat. Neměla by být stanovena neobe- zřetně a příliš vysoko, aby se systém nestal pro pojištěnce s vyššími a vysokými příjmy nepřitažlivým natolik, že by jej opouštěli.²⁵ Rovněž nastavením (změnami) jeho parametrů by zde mělo dojít k omezení solidarity a k posílení ekvivalence. V dalších předpokládaných prvcích reformovaného důchodového systému (zejména druhý ale i třetí pilíř) se předpokládá jednak posílení váhy principu ekvivalence, případně jeho úplná dominance (třetí pilíř) a oslabení solidarity v souladu s tezí, že ti, jejichž příspěvky do systému během jejich produktivního života byly vyšší, by pobírali také vyšší a tomu odpovídající důchody.

Posílení váhy ekvivalence v důchodovém systému diktují v podstatě dva spolu související problémy: za prvé jsou to nároky na ekonomické zdroje kladené

²⁴ Dnešní systém sociálního pojištění má své kořeny v poměrně daleké minulosti, v době průmyslové revoluce a neodráží ani současné podmínky růstu produktivity (pracovní síla nemusí být nutně tím přímým a hlavním dynamizujícím faktorem výrobního procesu) ani sociální pozici plátců pojištění.

²⁵ Penze by zde získávali především ti nejvíce potřební, kteří se z objektivních důvodů (např. nízké výdělky v důsledku nemoci či nezaměstnanosti) nemohli zabezpečit vlastními silami, ať již formou např. soukromého pojištění nebo úspor.

požadavkem trvalé udržitelnosti dalšího rozvoje (sustainable development). V sociálním kontextu se to pak týká zejména masivnější podpory vzdělávacího sektoru, kde by měl být sociální transfer posílen, a za druhé jsou to problémy, do nichž se dostává současný průběžně financovaný systém, opřený o mezigenerační solidaritu. Reakce současného důchodového pojištění na tyto skutečnosti pak logicky spočívá v dalším posunu odpovědnosti za vlastní sociální potřeby na jedince. Rovněž posílení ekvivalence v některých již výše naznačených prvcích sociálního systému by mohlo dlouhodobě přivodit stabilizaci či pokles redistribuce na systém sociálního zabezpečení jako celek a omezit zde přílišnou „rozdavačnost“ státu. Souhrnně tedy lze od většího důrazu na princip ekvivalence v sociálním zabezpečení očekávat úsporu veřejných financí (a možnost jejich využití v ostatních prvcích sociálního systému) a kromě toho i to, co není z hlediska dlouhodobého vůbec zanedbatelná záležitost - totiž určitý impuls pro změnu sociálního chování občanů. Bez změny postojů obyvatelstva budou reformní kroky víceméně jen dílčí, a tedy ne zcela úspěšné.

Tato stručně načrtnutá pozitiva spjatá s posilováním ekvivalence mají - samozřejmě jako vše - také svá úskalí a ne bezvýznamná rizika. Především princip ekvivalence je tvrdý vůči těm, které jsme výše nazvali jako „nesoběstačné“. V každé společnosti vždy existují a budou existovat lidé, kteří nejsou s to zajistit svoji existenci v intencích principu ekvivalence, jehož aplikace staví před mnohé vysoké finanční bariéry. Soukromé pojištění si vzhledem ke svým příjmům nemohou často dovolit právě ti, kteří jsou na něj nejvíce odkázáni a kteří ho často nejvíce potřebují. Část občanů je proto v jisté míře odkázána i na pomoc druhých lidí, na jejich toleranci, soucítění, na solidaritu - a nelze je z řady důvodů jednoduše odkázat na charitu, jak si představuje neoliberalní doktrína (např. již proto, že charitativní činnost by potřeby těchto lidí nepokryla, ale především vzhledem k respektování idejí humanismu, nadnárodním závazkům, platné legislativě, možnému, ba pravděpodobnému růstu sociálního napětí a neklidu ve společnosti atd.). Zamysleme se proto nyní nad otázkami fungování sociálních systémů z hlediska principu solidarity.

Princip solidarity

Solidarita (soudržnost, vzájemná podpora, sounáležitost) je nezbytným prvkem uspořádání každého sociálního systému. „Představuje neodmyslitelný myšlenkový atribut sociální politiky, a tak jak je v moderní době chápána, tj. nejen jako vzájemné porozumění a pomoc, ale i jako vzájemná odpovědnost, je považována za významnou hybnou sílu, nejen materiálního ale i mravního a duchovního vývoje lidstva a za předpoklad pokroku.“²⁶ Je výrazem toho, že člověk je závislý na soužití ve společnosti, kterou také sám utváří a která mu také poskytuje určitý prospěch. Je výrazem lidského porozumění a také odpovědnosti za sebe i za druhé. Je výrazem toho, že na světě nejsme sami pro sebe, ale i pro druhé. V demokratických státech je založena na svobodné vůli lidí a jejich ochotě podřídit se zájmům širšího společenství. Ta je v demokratických zemích manifestována mechanismy zastupitelské demokracie.²⁷

Toto je zpravidla všeobecně přijímané vymezení solidarity, charakterizující její podstatu. Na ní se ani pro budoucnost v sociálních systémech prakticky nic nezmění: tzn. měla by zůstat v naší zemi (stejně jako v celé EU) hodnotou, která může pomoci zajistit lidsky důstojné podmínky života všem občanům, přispět k prevenci sociálního napětí a konfliktů a podpořit sociální soudržnost společnosti. Pro budoucnost k tomu

²⁶ Krebs, V. a kol. Sociální politika. Praha: ASPI, a.s. 2007 str. 33-34

²⁷ Podrobněji k tomu viz: Krebs, V. a kol. Sociální politika. Praha ASPI, a.s., 2007

třeba zdůraznit, že nemůže mít takový rozsah a podobu, aby podlamovala ducha soběstačnosti a ekonomickou efektivnost a prosperitu.

Solidarita, jak známo, není zdaleka termín jednoznačný. Může mít různé formy, způsoby realizace, různou míru, různé projevy a důsledky atd. Např. z hlediska vertikálního pohledu se hovoří o solidaritě mezinárodní (viz některé aktivity nadnárodních organizací, jako je třeba WHO, ILO, Světová banka), o solidaritě celospolečenské, která je organizovaná a naplňovaná státem, o solidaritě organizované a naplňované v rámci užších sociálních skupin (solidarita obcí, firem, spolků, církví, charit) a o solidaritě jednotlivců, rodin, domácností. Z horizontálního hlediska se nejčastěji hovoří o solidaritě mezigenerační, o solidaritě zdravých s nemocnými a zaměstnaných s nezaměstnanými atd. Také, (zvláště pokud jde o financování zdravotní péče) se hovoří o solidaritě náhodné a subvencované, jejichž rozdílnost spočívá v definici pravidel pro stanovování pojistného, které pojištěnci odvádí do společného finančního fondu.²⁸ Již z tohoto hrubého výčtu plyne, že solidarita znamená mnoho věcí a že proto vyžaduje hlubokou analýzu a zkoumání jejích rozličných motivů, souvislostí i důsledků, které se samozřejmě u různých prvků sociálního systému liší. Jen tímto postupem ale lze dojít k funkčnosti a zároveň i k finanční udržitelnosti celého sociálního systému v dlouhodobější perspektivě. Bez takové analýzy zde existuje riziko, že úvahy o solidaritě sklouznou k neúčelné generalizaci směřující např. k tomu, že bude posílena tendence vnímat solidaritu jako veskrze pozitivní myšlenkový koncept, mající automaticky jen kladná předznamenání a nebo naopak, že bude zavrhována jako koncept plodící závislost, nesoběstačnost, demotivaci a nízkou efektivitu ekonomického systému. Pravda je ovšem taková, že solidarita může být jak žádoucí, pozitivní, aktivující a podporovat prosperitu i sociální harmonii, tak stejně i nežádoucí, demotivační a podporující parazitizmus a sociální erozi se zpomalujícími důsledky pro ekonomický vývoj. Jde o to, rozpoznat tyto efekty v konkrétních sociálně politických opatřeních a učinit mezi nimi vědomou volbu.

Mluvíme-li o specifčnosti fenoménu solidarity, nelze opomenout rozdíly mezi solidaritou spontánní, dobrovolnou (některými autory je také označována jako skutečná) a solidaritou vynucenou, nedobrovolnou, reálnou. Tomuto tématu je třeba věnovat více pozornosti, neboť se zdá, že pro budoucnost i zde jsou spatřována určitá východiska k řešení sociálních problémů.

Dobrovolná solidarita je oceňována všemi, neboť je přirozené, že se člověk některých svých profitů sám o sobě vzdá ve prospěch někoho jiného, ať už jsou motivem pokrevní vazby, náklonnost, milosrdenství, soucit či prostý fakt, že okolí od něj takový počin očekává. Některými je dokonce považována za jediné přijatelnou. Vystihuje to tato citace: „Solidarita je buď spontánní nebo neexistuje vůbec. Nadekretovat ji, znamená zničit ji. Zákon samozřejmě může přinutit člověka, aby se zdržel nepoctivého jednání. Vniveč přijde jeho snaha nutit ho být solidární“.²⁹ Samozřejmě, že dobrovolná solidarita (podporována také liberálním smýšlením) je pro sociální systémy velice významná mimo jiné i proto, že nevytváří tak silný tlak na redistribuce. Má zřejmě i vyšší morální hodnotu než ta vynucená. Je také základem všech dobročinných a charitativních aktivit. Jejím problémem ale je, že jen s její

²⁸ Náhodná solidarita se uplatňuje mezi účastníky soukromého pojištění, kdy jimi placené pojistné odráží pravděpodobnost vzniku pojistné události, hodnotu předmětu pojištění a z ní odvozené očekávané odškodnění bez ohledu na sociální a ekonomické postavení klienta. Pro subvencovanou solidaritu platí, že výše pojistného je vázána na schopnost ho platit a že jeho výše nesmí být pojišťovnou diferencována podle rizika, které pro ni klient představuje.

²⁹ Bastiat, F. Justice et fraternité. *Journal des économistes*, No 6/1848, český překlad Spravedlnost a bratrství. dostupný na <<http://sumavak.bloguje.cz/537988-spravedlnost-a-bratrstvi.php?global>>, [cit. 10.12.2008]

3. Podpora rodin s dětmi v systému sociálního zabezpečení - rodinná politika versus pojištění

pomocí nelze v současné době zajistit ani fungování systému sociálního zabezpečení, natož fungování sociálního systému jako celku.

Pokud jde o nedobrovolnou, vynucenou solidaritu, máme na mysli především tu, která je vynucena státem, především daněmi a v určité míře i povinnými veřejnými pojištěními, neboť tato jsou garantována státem a z této garance plyne státu povinnost zaručit i solventnost příslušných pojistných fondů. Po druhé světové válce - a to platí doposud - se na rozvoji sociálních systémů v naší zemi (ale i jinde v Evropě) výrazně podílí právě tato celospolečenská solidarita organizovaná státem, ať již pomocí daní či pojištění. Rozvíjí se a sílí sociální stát a jeho vyrovnávací politika. Rozsáhlé sociální jistění obyvatelstva státem vyžaduje i vysokou míru přerozdělování. Při jejím stanovení ale musí mít stát na paměti jistou protikladnost mezi výkonností a rovností a dbát o to, aby vysoká míra redistribucí neměla brzdný účinek na ekonomiku a aby nevedla útlumu aktivity jedinců a jejich odpovědnosti za vlastní životní podmínky. Je notoricky známo, že vynucené redistribuce nejsou nežádoucí nebo nepřijatelné, ale překročí-li určitou mez, stávají se neprozřetelnými aktuálně i v perspektivě. Skutečný vývoj posledních let ukazuje, že toto riziko „neprozřetelné míry redistribuce“ se stalo v ČR velice aktuální.

Hledání „optimální“ míry přerozdělování, resp. státem vynucené solidarity v sociálních systémech není dnes nové a jeho svědky jsme nejméně již od počátku 80. let minulého století. Od té doby se postupně a stále zřetelněji růst nákladů na zdravotní péči, penzijní zajištění stárnoucí populace, růst nezaměstnanosti, ale např. i potřeba zdokonalovat vzdělávací systémy aj. dostávaly do konfliktu se schopností takového rozsáhlé sociální problémy řešit a cestou této solidarity financovat. Zdá se také, že posuny, k nimž došlo v duchu konceptu tzv. post-welfare state a které z pohledu optimalizace míry solidarity byly učiněny správným směrem (důraz na posílení mentality nezávislosti a odpovědnosti, dobrovolného solidarismu, principu subsidiarity, diferenciaci a testování dávek apod.) a byly také zamýšleny sociální reformou ČR v počátku 90. let, nebyly - v konečném efektu a z dnešního pohledu - dostatečné. S tím se nelze smířit a na posunech k omezování státem vynucované solidarity v některých prvcích sociálního systému bude nutno trvat. Prostor pro to nabízí jak rozsah celospolečenské solidarity, tak i fakt, že vnímání solidarity není omezeno jenom na ni. Na podporu toho lze uvést např. dvě následující skutečnosti:

Především pokud jde o **rozsah celospolečenské solidarity**, je záběr státem vynucené solidarity příliš široký. Tato solidarita je jistě zcela na místě tam, kdy se jejím prostřednictvím člověku v nouzi a bez prostředků dostává pomoc. Je žádoucí a mravné, aby tíhu takového břemene pomohl jedinci překonávat a nést stát (jeho spoluobčané). Je ovšem otázkou, zda tatáž solidarita má sloužit i k tomu, aby zvyšovala příjmy čtených občanů (např. i středních a vyšších příjmových vrstev) prostřednictvím různých dávek. Dostane-li např. člověk v nouzi podporu k důstojnému žití ve společnosti, je to něco jiného, než dostane-li podporu od státu člověk, jemuž tato šetří jeho výdaje (a de facto zvyšuje příjmy), které by byl schopen (a mnohdy velice snadno) zaplatit i ze své kapsy. V tomto druhém případě se celospolečenská solidarita jeví jako nadbytečná a tento finanční transfer má rozhodně dosti daleko k přerozdělování od bohatých k chudým, o němž nikdo nepochybuje, že je opodstatněné a správné. Je třeba vidět, že problémy tohoto druhu mají své kořeny v expanzi solidarismu spojené s fungováním silných sociálních států po II. světové válce a že byly spojeny s určitou historickou situací a podmínkami a úkoly své doby. Ty jsou však v současnosti jiné a politika solidarity je musí reflektovat.

Další příklad nadměrného rozsahu státem vynucované solidarity lze nalézt v systému zdravotního pojištění sloužícího k financování zdravotní péče. O nutnosti

významných změn zde téměř nikdo nepochybuje a ani o tom, že budou muset akceptovat snížení váhy solidarity a posílení ekvivalence. Rovněž je zřejmé, že lišící se představy o dlouhodobější stabilizaci systému a vycházející z vyhraněných těch či oněch ideologických východisek (liberální, egalitářské, utilitární) v přístupu ke zdravotní péči nemohou mít naději na úspěch. Východisko je zřejmě v akceptování určitého souboru objektivně uznávaných požadavků na systém zdravotní péče.³⁰ V podstatě je lze vyjádřit třemi axiomy:

1. zdravotní péči může stát garantovat pouze ve společensky přijatelné míře,³¹
2. princip solidarity zdravých s nemocnými musí být částečně omezen a nahrazen principem ekvivalence,
3. čerpání zdravotní péče ze solidárního fondu zdravotního pojištění musí podporovat odpovědné chování jedince ke svému zdraví.

Situace, kdy ze solidárního fondu všeobecného zdravotního pojištění je financována prakticky veškerá zdravotní péče, je dlouhodobě neudržitelná. Bude to vyžadovat složitá jednání a shodu řady subjektů na obsahu i rozsahu garantované péče, dále přesněji vymezit, na co má člověk ze své pojistky nárok, zavést např. určitou formu smlouvy mezi klientem a jeho pojišťovnou. Řešit je nutné pojistné u těch osob, které riskují zdraví a život při extrémních sportech nebo vědomě poškozují své zdraví (alkohol, kouření, drogy) např. tím, že zdravotní pojišťovny by zohledňovaly chování pacientů k vlastnímu zdraví a v tomto smyslu se alespoň zčásti chovaly jako komerční pojišťovny.

Konečně je nutné zmínit velice významný fakt nadměrné solidarity v systému základního důchodového pojištění, o němž jsme již hovořili v souvislosti s principem ekvivalence. Zde jen zdůrazněme, že systém důchodového pojištění je oblastí, která evidentně požadavku posílení principu ekvivalence nejlépe vyhovuje: zaplacené pojistné nejenže zakládá nárok na jemu odpovídající dávku, ale současně je oblastí, která je v celém sociálním zabezpečení nejúžeji spojena s integrací (i s reintegrací) osob do sféry práce a která zároveň skýtá největší prostor pro částečnou náhradu principu solidarity principem ekvivalence. To by mohlo perspektivně uvolnit celospolečenské zdroje např. k financování rozvoje vzdělávacího sektoru, který mimo jiné je nejvíce způsobilý k tomu, aby napomáhal vyrovnávat - a nikoli jen finančně kompenzovat - omezené životní šance. Proto v důchodovém pojištění nelze postupovat jen cestou jakýchsi „kosmetických úprav“ stávajícího základního systému, které se doposud v systému realizovaly, ale pokročit dále, restrukturalizovat jej a posílit v něm váhu ekvivalence.

Dále bude třeba pozměnit **vnímání celospolečenské solidarity**. Doposud v něm převažuje aspekt pomoci a porozumění a jsou zdůrazňována spíše ta pozitiva, ta očekávání. Solidarita však současně znamená i odpovědnost, která může být spojena i s negativními důsledky. To je třeba mít na mysli právě pokud jde o solidaritu vynucovanou státem. Ta není jenom záležitostí těch, kdo ze solidárních fondů čerpají, ale i těch, kdo jsou povinni do nich přispívat. Neuvědomit si to znamená ztratit vědomí

³⁰ Ten se postupem vývoje utvářel tak, jak se projevovaly přednosti a nedostatky modelů zdravotní péče, založené na zmíněných vyhraněných ideologických východiscích, a to především v evropském regionu a odrážejí i situaci našeho zdravotnictví po r. 1989

³¹ Ta by měla být výsledkem společenského konsenzu. Lze ji vymezit jednak ochotou občanů přispívat do fondu veřejného zdravotního pojištění cestou solidarity a jednak jejich ochotou přijmout určitou úroveň zdravotnických služeb (determinovanou touto solidaritou). Představy lidí o této úrovni péče se samozřejmě liší, čímž se otevírá prostor pro soukromé zdravotní pojištění.

o „ceně“ solidarity. Dnes se více hovoří o přednostech solidarismu, méně o tom, že se může dostat do konfliktu s jinými legitimními zájmy. Solidarita nesporně má etickou i materiální hodnotu pro ty, kteří z ní získávají (dávky, podpory atd.). Je ale etickou hodnotou i pro ty, jejichž zasloužené příjmy jsou kráceny a jejichž svoboda je omezována? Zřejmě nikoliv. Objevuje se tu nejen problém úhrad daní a pojistného bez destimulačních důsledků, případně i nechota je platit, ale i problém svoboda versus přílišná regulace. Z tohoto pohledu jakýsi „etický atest“ získává tato celospolečenská solidarita tehdy, je-li přiměřená z hlediska potřeb rozvoje ekonomiky, přiměřená těm, co z ní profitují, i těm, co na ni přispívají. Platby na solidární účely musí být „rozumné“, tj. rozumné co do jejich efektu a využití i co do zátěže plátců. Opačný stav podporuje daňové úniky, pojistné podvody, šedou ekonomiku atd. Současná platná ujednání v daňové oblasti i ve veřejném pojištění (sociálním i zdravotním) - a zvláště pak z hlediska perspektivy - naznačují, že vynucovaná solidarita je mnohdy neúčelná a má nepříznivé dopady nejen do veřejných financí, ale i na morálku a sociální chování lidí, mimo jiné i tím, že zužuje prostor pro rozvoj solidarity dobrovolné. A je to nakonec signál pro změnu pravidel jejího nastavení.

Jisté je, že dosavadní změny v sociálním systému nebyly natolik významné aby nastolily trend směřující k přijatelné míře celospolečenské solidarity. Jistě je to proto, že takový úkol je nesnadný, je to i proto, že redistribuce jsou vždy politickým rozhodnutím státu, v němž se střetávají nejen myšlenky, ale i (nebo zejména?) zájmy různých skupin a lobby. Je to i proto, že jsme stále ovlivněni naší socialistickou minulostí a že myšlenka rovnosti je v naší zemi hluboce zakořeněna. Je to ale i proto, že společenský vývoj s sebou nese zásadní změny nejen pokud jde o nové technologie a jejich aplikaci ve výrobě, ale i v sociálních vztazích a struktuře, v životním stylu, na trhu práce, ve vzdělávání atd., jejichž dosah si plně neuvědomujeme nebo nechceme uvědomit, protože se nás až tak bezprostředně a aktuálně netýkají. Tyto změny ve svém celku předpokládají i revizi fungování současného sociálního státu a mění nutně i názory na celospolečenskou redistribuci. Zastavme se proto nyní u některých z otázek souvisejících se solidaritou a ekvivalencí v důsledku měnících se podmínek společenského rozvoje.

Především bychom měli říci, že rozvoj společnosti (a nejen naší) se nachází v situaci určité disharmonie mezi ekonomickou a sociální oblastí. Předěl mezi nimi má daleko ke chtěné harmonii mezi ekonomickou efektivitou a sociální ohleduplností (která stála již u zrodu rozvoje a welfare state i sociálního tržního hospodářství v západoevropských zemích po II. světové válce). Každá z těchto oblastí, vzdor úsilí a jejich sblížení, funguje podle své logiky: doménou ekonomiky je efektivnost a výkonnost, doménou sociální sféry je (při určitém zjednodušení) do značné míry pasivní sociální stát postavený především na vynucené solidaritě. Obě tyto oblasti fungují tak, že se do značné míry navzájem destruuje. Jaké východisko z tohoto bludného kruhu může být? Buď stále vyšší ekonomická výkonnost, živící rostoucí a nikdy nekončící potřeby solidarismu tak, jak je akceptovala industriální společnost předchozího století a/nebo snaha o optimalizaci míry solidarismu, spojená s přehodnocováním její míry, poslání, účelu, efektů atd., spojená s posilováním principu ekvivalence a také i s upřednostňováním jiných životních hodnot, které by lépe vyhovovaly požadavkům moderní postindustriální společnosti. Nelze pominout, že názory na chod světa se soustavně vyvíjejí a procházejí procesem neustálého přehodnocování. Hodnoty, které jsou pro určitou společnost v dané době dominantní, souvisí vždy s prožitou historií, dosaženým stupněm společenského rozvoje, s úkoly a posláními dané vývojové etapy, s dalšími perspektivami rozvoje apod. Nejsou tedy v absolutním slova smyslu jednou provždy definitivní, což samozřejmě platí i pro český sociální systém. Jsme toho názoru, že změny v hierarchii hodnot, jiné podmínky

společenského rozvoje, jeho poslání a cíle se musí odrážet i ve stanoviscích k solidaritě a ekvivalenci v sociálních systémech. Doposud však tomu tak není.

3.4.2 Mezigenerační solidarita v rámci průběžně financovaných důchodových systémů

Za hlavní problém pro průběžné důchodové systémy můžeme označit změnu demografické situace. Nízká natalita a prodlužující se věk dožití vede ke stárnutí populace, což vyvolává tlak na výdajovou stranu důchodového systému.

Historické skutečnosti však naznačují, že citlivost na ekonomické změny je pravděpodobně vážnějším zdrojem nejistoty než citlivost na změny v počtu pracující populace.

Pokud vzniknou neočekávané problémy, pak nastupující důchodci v dávkově definovaném plánu průběžného systému nejsou nuceni převzít na sebe celé dopady nepříznivého ekonomického vývoje. Nerovnováha je řešena prostřednictvím kombinace úpravy dávek a příspěvků, a tak jsou dopady rozloženy mezi stávající důchodce i aktivní populaci. Naopak, ve fondových, příspěvkově definovaných systémech všechny neočekávané ekonomické změny jsou plně zohledněny ve změnách důchodových úspor. Současná ekonomická krize, která znamenala podstatný propad aktiv soukromých penzijních fondů to jasně prokázala. Průběžně financovaný systém by tak měl zůstat základním pilířem důchodového systému. Průběžný způsob financování systému je vyjádřením principu mezigenerační solidarity. S tím úzce souvisí otázka zachování současné míry mezigenerační solidarity. Bude možné i budoucí generaci důchodců garantovat náhradový poměr ve výši, na který je zvyklá současná generace důchodců?³² Na tuto situaci reagují důchodové reformy, které probíhají ve všech vyspělých zemích s různou intenzitou a s různými výsledky. Ukazuje se, že míra mezigenerační solidarity bude v budoucnu patrně menší a individuální odpovědnost se bude zvyšovat.

3.4.3 Shrnutí

V současné době stále přetrvává přílišné zaujetí pro celospolečenskou solidaritu i tam, kde to není nezbytně nutné, jako např. v důchodovém pojištění, vzdor tomu, že tato etatická koncepce solidarity je v příkrém rozporu s možnostmi veřejných financí.

Důležité je také upozornit i na důsledky, které s sebou nesou trendy moderní postindustriální společnosti. V našem kontextu je zřetelným návrat k ocenění významu individuální odpovědnosti, který mimo jiné znamená velké změny dotýkající se solidarity v systémech veřejného sociálního a zdravotního pojištění. Doposud tyto systémy stojí jednak na určité míře participace (a sociálním pojištění i ekvivalence), ale i na rozložení odpovědnosti na celou společnost. Tento stav zřejmě dozná změny. Především se zpochybňuje představa, že jedinci (pojištěnci) jsou na tom úplně stejně tváří v tvář určitým typům rizik. Tak tomu samozřejmě není a tato teze se vzhledem k dostupnosti informací a dat stává zjevně nepravdivou a bude měnit stávající paradigma sociálního i zdravotního pojištění. Rizika jsou díky dostupným informacím také více individualizovaná a tam, kde jsme dříve viděli spíše smůlu či náhodu, tam lze

³² Kvůli extrémně vysokým transferům vůči poproduktivní generaci by mohlo dojít k poklesu investic vůči generaci předproduktivní, která má zabezpečovat společnost v budoucnosti. Současná forma mezigenerační smlouvy by tak mohla ohrozit dlouhodobý rozvoj lidské společnosti.

dnes odhalit předvídatelné příčiny, ve větší míře lze brát v úvahu určité predispozice, genetické faktory, osobní postoje a chování, zavinění atd. Lze s velikou pravděpodobností konstatovat, že růst znalostí rozdílů mezi pojištěnci (i riziky) podpořený růstem individuální odpovědnosti povede i ke změně nazírání na solidaritu ve veřejných pojištěních oproti současnosti. Větší možnosti řešení problémů v rámci veřejných pojištění se nabízí v intencích principu ekvivalence. Prostě doposud pojištění spíše agregovala rizika a pomocí solidarity je v určité míře přenášela i na společnost (resp. některé její segmenty). Nyní jde o jakousi „desolidarizaci“, tj., o to, že tato solidarita (tj. státem subvencovaná pojištění) může být díky informacím snížena.

Mechanismus, kterým stát solidaritu na svých občanech vynucuje (ať již jde o jedince či sociální skupiny), se jim jeví jako na nich nezávislá mašinerie, a proto i sama solidarita se jim jeví jako záležitost čistě mechanická, samozřejmá, jako automatický důsledek nápravy mechanismů trhu nebo projev fungování samotného sociálního státu a veskrze jim vzdálená. To podporuje vnímání solidarity jako něčeho, co nemá svou „cenu“, co je automatickou extenzí efektů ekonomického vývoje (nebo něčeho imaginárního) do sociálních systémů. Ponechme stranou, že takový přístup vede k demotivaci, plodí nezodpovědnost, rezignaci, pasivitu, ale zdůrazněme, že je de facto v rozporu se samotnou podstatou solidarity v obecném slova smyslu, která sama o sobě vždy vytváří určité neformální sociální sítě a která je vždy počinem, resp. projevem sociálních vztahů. Mechanické chápání a vytrácení se viditelnosti sociálních vztahů solidaritu občanům vzdaluje (a vzdaluje mu i stát). „...je mnohem lepší a přirozenější pomáhat si navzájem, než spoléhat na příliš vzdálený a finančně vyčerpaný a zoufale přetížený stát“ (Keller, J. 2006). I tato okolnost může ovlivnit míru solidarity, která je organizována a financována státem.

4. Závěr

Rodinná politika je v rámci Evropské unie v kompetenci jednotlivých států. Jejím základním nástrojem ve většině zemí je finanční podpora rodin formou dávek a formou daňových úlev. V posledních letech se nejvíce rozvíjejí opatření zaměřená k usnadnění slučitelnosti práce a rodiny, podpora využívání flexibilních forem práce, částečných úvazků a podpora spektra služeb péče o malé děti. Mezi hlavní priority tak v soudobé rodinné politice patří podpora plurality vznikajících rodinných struktur, tedy připuštění rozdílných rodinných modelů (sezdané i nesezdané páry, neúplné rodiny apod.), potřeba přihlížet ke specifickým potřebám vzhledem k různým fázím životního a rodinného cyklu a v neposlední řadě otázka harmonizace rodiny a zaměstnání, tedy podpora zapojení rodičů na trhu práce spolu s výkonem jejich rodičovské role. **Cílem by tedy mělo být odstraňování překážek jak na straně pracovního trhu, tak v oblasti zajištění péče o malé děti, a to takovým způsobem, aby jednotlivé rodiny mohly co nejlépe volit strategie podle svých osobních preferencí.**

Podpora rodiny ve výkonu jejích přirozených funkcí s sebou může jako jeden z marginálních důsledků přinášet i propopulační aspekt. Demografické studie však doposud dospívají spíše k nejednoznačným výsledkům ohledně možnosti skutečného vlivu opatření rodinné politiky na porodnost. A skepse ohledně perspektivy pronatalitních opatření přetrvává také mezi řadou odborníků v České republice. Z analýz je zřejmé, že mezinárodní rozdíly v opatřeních rodinných politik úplně nekorrespondují s rozdíly v úrovni plodnosti a že významnou roli hraje řada jiných faktorů. Ukazuje se tedy, že ani u opatření konkrétně cílených na fázi rodinného života, kdy jsou v rodině malé děti, o které je nutné pečovat, nelze prokázat jejich jasný a dlouhotrvající vliv na úroveň plodnosti. Jakékoli **spojení porodnosti** a možnosti jejího ovlivnění **s úpravami v důchodovém systému se tedy zdá nereálné.**

Podpora rodiny jako základní společenské jednotky však musí být cílem rodinné politiky, nikoli prostředkem k řešení problémů průběžně financovaného důchodového systému. Tato podpora by neměla mít pasivní formu, ale formu vytváření příznivého, transparentního prostředí, ve kterém bude možno sladit aspekty rodinného i pracovního života.

Současný sociální systém a v něm pak zejména systém sociálního zabezpečení odráží podmínky, v nichž se rozvinul a fungoval poměrně štedrý sociální stát. Etatický koncept solidarity, z něhož se dosud vychází, je příkrém rozporu s požadavky budoucí postindustriální společnosti. Potvrzuje to nejen stav veřejných financí, ale i rostoucí vliv idejí individualizmu, kdy se stále více spoléhá na jedince, jeho schopnosti, výkonnost, intelekt a sociální kvality. S ní je spojena i změna představy o významu a roli solidarity a ekvivalence v sociálním systému, tak i nutnost změny proporcí, v nichž jsou rozdělovány prostředky solidárních fondů ve společnosti.

Je nutno přehodnotit redistribuce, které se opírají o mezigenerační solidaritu. Tuto změnu avizují problémy, do nichž se dostávají průběžně financované systémy důchodového pojištění. Platby pojistného zvyšují prostřednictvím rostoucí ceny práce výrobní náklady, zhoršují konkurenceschopnost a demotivačně působí na ekonomicky aktivní obyvatele. Proto bude nutný další posun odpovědnosti za vlastní sociální potřeby na samotné občany. Státem garantované penze budou pravděpodobně muset být poskytovány v omezenější míře či jen těm nejvíce potřebným, kteří se z objektivních důvodů (např. nemoc, invalidita) nemohli zabezpečit pro stáří vlastními silami, tj. zejména cestou pojištění a úspor.

Literatura

Agreement reached on framework for social security reform Maria da Paz Campos Lima and Reinhard Naumann, Dinâmia
<http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2006/08/articles/pt0608019i.htm>

ApoRisk (2008) Alles über Riester-Rente, Dostupné z: <http://www.aporisk.de/riester-rente-fuer-apotheker.html>

Arriès, P. 1980. „Two Successive Motivations for the Declining Births Rate in the West.“ *Population and Development Review* 6 (4): 645–650.

Aspalter, CH. 2003 *The Welfare State in Emerging – Market Economies*. Case Verde Publishing

Baldwin, P. 1990 *Politics of Social Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press

Baroš, J. 2007 K příčinám krize sociálního státu podle Pierra Rosanvallon. In www.globalpolitics.cz

Bauman, Z. 1995 *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON

Bauman, Z. 1999 *In Search of Politics*. Stanford, California: Stanford University Press

Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.

Beck, U. 2000 *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha ISV

Behrman, J.R., Stancey, N. 1997 *The Social Benefits of Education*. The University of Michigan Press

Bental, Benjamin (1989), The old-age security hypothesis and optimal population growth, *Journal of Population Economics* 1, 285-301

Bělohradský, V. 2000 Globalizace. In *Sborník podkladů pro Vizi rozvoje České Republiky*. Praha: RASES

Boldrin, M., De Nardi, M., Jones, L. E. 2005. „Fertility and Social Security.“ *National Bureau of Economic Research Working Paper* No. 11146.
Dostupné na: <http://www.nber.org/papers/w11146>

Borchert, E.-J. (1981) *Die Berücksichtigung familiärer Kindererziehung im Recht der gesetzlichen Rentenversicherung*, Duncker & Humblot GmbH 1981

Breton, D., F. Prioux. 2005. „Two children or three? Influence of family policy and sociodemographic factors.“ *Population* 60(4): 415-446.

Büttner, T., Lutz, W. 1990. „Estimating Fertility Responses to Policy Measures in the German Democratic Republic.“ *Population and Development Review* 16: 539-555.

Campos, M. M., Coutinho, M. P. (2006) Economic Bulletin of the Banco de Portugal - Impacto das Recentes Alterações ao Estatuto de Aposentação, dostupné z: http://www.bportugal.pt/publish/bolecon/docs/2008_2_5_p.pdf

Childbearing Trends and Policies in Europe, 2008. Demographic Research: Special Collection 7. Dostupné na: <http://www.demographic-research.org/special/7/default.htm>

Cigno, A., Rosami, F.C. 1996. „Jointly determined saving and fertility behaviour: Theory and estimates for Germany, Italy, UK and USA.“ *European Economic Review* 40: 1561-1589

Cigno, A., Casolaro, L., Rosami, F.C. 2003. „The Impact of Social Security on Saving and Fertility in Germany.“ *Finanzarchiv* 59

Cristas, A. a kol, 2007: Natalidade o desafio portugueses. <http://www.cds.pt/items/Natalidade.pdf>

ČSÚ (2001) Sčítání lidu, domů a bytů 2001, dostupné z <http://www.czso.cz/sldb/sldb2001.nsf/index>

ČSÚ (2003) Výběrové šetření o nákladech na výživu a výchovu dítěte, provedené ČSÚ v roce 2003

Dahrendorf, R. 1994 Svoboda a sociální vazby. In: Liberální společnost. Praha: Filosofia

Danda, O. (2008) Lidovci připravují revoluci, čím více dětí, tím nižší daně, Právo 9.12.2008

Dvořák, P. 2004 Finanční krize jako globální problém a možnosti jejího vzniku v ČR. Praha: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky č.2

Etzioni, A. 1995 Morální dimenze ekonomiky. Praha: Victoria Publishing

Fialová, L., D. Hamplová, M. Kučera, S. Vymětalová. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: SLON

Fox, C. A. N. (2006) Governo reformula incentivos à natalidade, dostupné z: http://dn.sapo.pt/inicio/interior.aspx?content_id=641553

Gauthier, A. H. 2007. „The Impact of Family Policies on Fertility in Industrialized Countries: A Review of the Literature.“ *Population Research Policy Review* 26: 323-346

Gauthier, A. H., Philipov, D. (eds.) 2008. *Can policies enhance fertility in Europe?* Vienna Yearbook of Population Research. Vienna: Austrian Academy of Science

Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Policy Press

Giddens, A. 2000 Unikající svět. Jak globalizace mění náš život. Praha: SLON

Hamplová, D. 2000. „Názory na manželství a rodinu mladých svobodných lidí v roce 1997.“ *Demografie* 42(2): 92-98

Hauser, M. a kol. 2007 Sociální stát a kapitalismus Praha: Svoboda Servis

Havlíčková, K. (2005) Chceme svým rodičům přispívat na důchod přímo? dostupné z: http://casopis.mensa.cz/veda/chceme_svy_m_rodicum_prispivat_na_duchod_primo.html

Hašková, H. 2006. Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe. In Hašková, H. (ed.), Šalamounová, P., Víznerová, H., Zamykalová, L.: *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Sociologické studie 06/4. Praha: Sociologický ústav

Henman, B., Voigtländer, M. (2003) Unzureichende Berücksichtigung der Kindererziehung als Ursache der Rentenkrise, Otto-Wolff-Institut Discussion Paper 4/2003, OTTO-WOLFF-INSTITUT für Wirtschaftsordnung, Köln

Henman, B. 2004 Zu den ökonomischen Zusammenhängen zwischen Renten-, Familien- und Bildungspolitik – Ein Plädoyer für die Aufwertung der Erziehungsrente je Kind, Otto-Wolff-Institut Discussion Paper 3/2004 OTTO-WOLFF-INSTITUT Köln

Hoem, J. M. 2005. „Why does Sweden have such high fertility?“ *Demographic Research*, 13(22), 559–572.

Hoem, J.M. 2008. The impact of public policies on European fertility. In: T. Frejka, T. Sobotka, J. M. Hoem, and L. Toulemon (eds.) *Childbearing trends and policies in Europe. Demographic Research, Special Collection 7*, Vol. 19, Article 10, pp. 249-260.

Höhne, S. 2008a. *Podpora rodin s dětmi a vliv peněžních transferů na formu rodinného soužití*. Praha: VÚPSV, v.v.i.

Höhne, S. 2008b. Raná fáze rodičovství - péče o děti ve vybraných evropských zemích. In: Křížková, A., Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. (eds). *Práce a péče. Proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství

Hohnerlein, E. M., (2002) Policy Measures in German Public Pension System to cope with Low Fertility, *Journal of Population and Social Security: Social Security Study 2002*, dostupné z: <http://www.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/SocialSecurity/2002/02MAR/WebSS0203.html>

Holub, M. (2008) Historie vývoje sociálního a zdravotního pojištění na našem území, *Fórum sociální politiky*, 2008, ISSN 1802-5854

Holub, M. (2008) Historie vývoje sociálního a zdravotního pojištění na našem území - pokračování, *Fórum sociální politiky*, 2008, ISSN 1802-5854

Holub, M., Šlapák, M., Kozelský, T., Jahoda, R. (2008) *Stanovení rozhodného období, z něhož se zjišťují příjmy pro výpočet důchodu*. Praha: VÚPSV, v.v.i. 2008. 137 s. ISBN 978-80-7416-023-3

Holub, M. (2008) *Zohlednění dob výchovy dítěte v důchodových systémech pro stanovení nároku na důchod a výši starobního důchodu ve vybraných evropských zemích*. Praha: VÚPSV, v.v.i., 2008, 33 s, ISBN 978-80-87007-91-4

Holub, M. 2004. *Analýza nepříspěvkových dob v ČR a doporučení pro jejich sledování a evidenci*. Praha: VÚPSV, 2004

Holub, M. 2007. *Zohlednění dob výchovy dítěte v důchodových systémech pro stanovení nároku na důchod a výši starobního důchodu ve vybraných evropských zemích*. Praha: VÚPSV, v.v.i.

Hyzl, J., Rusnok, J., Řezníček, T., Kulhavý, M.(2004) *Penzijní reforma pro Českou republiku (inovativní přístup)*, ING Česká a Slovenská republika, Praha 2004, dostupné z: http://www.ing.cz/cz/o_ing/INGnavrhpenzijnireformy.pdf

IPE, 2006: Portugal Agrees Pension Reform. B. Ottawa,
<http://www.globalaging.org/pension/world/2006/portugalagrees.htm>

Juříčková, Lenka. 2005. „Bezdětnost v České republice.“ *Demografie.info*.
Dostupné na http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=118

Keller, J. 2005 *Soumrak sociálního státu*. Praha: SLON

Klik, S. Daňové asignace. Informační studie č. 2.071. In: Parlamentní institut, Parlament ČR, Kancelář Poslanecké sněmovny. Praha: 2001
Dostupný z: <http://psp.cz/kps/pi>

Kocourková, J. 2008. Rodinná politika ve státech Evropské unie. In: *Populační vývoj České republiky 2007*. Praha: PŘF UK

Kocourková, J. 2006. Rodinná politika v ČR: postoje veřejnosti k pronatalitním opatřením. In: Kocourková, J., Rabušic, L. (eds.) *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: PŘF UK

Kohler, H. P., F. C. Billari, J. A. Ortega. 2002. „The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s.“ *Population and Development Review* 28 (4): 641–680

Kommission für Nachhaltigkeit in der Finanzierung der Sozialen Sicherungssysteme (2003): Abschlussbericht, Bundesministerium für Gesundheit und Soziale Sicherheit (Hrsg.), Berlin.

Kommission „Soziale Sicherheit“ (2003): Bericht zur Reform der sozialen Sicherungssysteme, Berlin
dostupné z: www.cdu.de/tagesthema/30_09_03_soziale_sicherheit.pdf

Koschin, F. 2001. Struktura plodnosti v 90. letech a co z toho plyne. *Demografie* 43(4): 277-284

Krebs, V. a kol. 2007 *Sociální politika*. Praha: ASPI

Krebs, V. a kol. 2004 *Sociální aspekty transformace české ekonomiky*. Praha: Acta Oeconomica Pragensia č.4

Kuchařová, V. 2006. „Rodinná politika v ČR. Proč a o čem.“ *Demografie*, 2006, 48: 229-240.

Kuchařová, V., Ettlerová, S., Nešporová, O., Svobodová, K. 2006a. *Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů*. Zpráva z výzkumu realizovaného jako součást projektu Programu Iniciativy Společenství EQUAL - Role rovných příležitostí pro ženy a muže v prosperitě společnosti (Půl na půl). Praha: VÚPSV

Kuchařová, V., Ettlerová, S., Matějková, B., Svobodová, K., Šťastná, A. 2006b. *Harmonizace rodiny a zaměstnání. Část 3 - Postoje a zkušenosti s harmonizací rodiny a zaměstnání rodičů dětí předškolního a mladšího školního věku*. Praha: VÚPSV

Kuchařová, V. a kol. 2009. *Péče o děti předškolního a raného školního věku*. Praha: VÚPSV, v.v.i.

Kučera, T. 2007. „Příspěvek do diskuse o roli asistované reprodukce v současném populačním vývoji.“ *Zpravodaj České demografické společnosti*, 42/2007, str. 1-2

LINHAS ESTRATÉGICAS DA REFORMA DA SEGURANÇA SOCIAL Apreciação da CGTP-IN: uma proposta inaceitável
http://www.fenprof.pt/Download/FENPROF/SM_Doc/Mid_115/Doc_1507/Anexos/seg_social.pdf

Lesthaege, R., Surkyn, J. 2002. „New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging value orientations? *Economic Survey of Europe*, 1: 197-216, New York, Geneva: United Nations - Economic Commission for Europe

Matějková, B., Palonciová, J. 2003. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích I*. Praha: VÚPSV

Matějková, B., Palonciová, J. 2005. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích s ohledem na situaci v České republice*. Brno: VÚPSV a Masarykova univerzita v brně. MPSV. 2008. *Soubor prorodinných opatření - Prorodinný balíček*. Dostupné na: http://www.mpsv.cz/files/clanky/5898/komplet_balik.pdf

Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok

Možný, I. 2003. Modernizace české rodiny a mezigeneračních vztahů v mezinárodním srovnání. In. Mareš, P., Potočný, T. (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal

Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství

MPSV (2008), Pojistněmatematická zpráva o sociálním pojištění 2008, Praha 2008
MPSV - odbor sociálního pojištění

Munková, G. a kol. 2005. *Sociální politika v evropských zemích*. Praha: Karolinum

Musil, L. (ed.). 1996. *Vývoj sociálního státu v Evropě*. Brno: Doplněk

OECD, 2007. Taxing Wages 2005-2006. Paris: OECD Publishing. reprezentativní výzkum populace ČR ve věku 18 – 79 let (n = 10 006) Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy (2005)

Nečas, P. (2007) Online rozhovor (České noviny 22.6.2007), dostupné z <http://www.mpsv.cz/cs/4316>

Neyer, G. 2003. *Family Policies and Low Fertility in Western Europe*. Max-Planck Institute for Demographic Research Working Paper 2003-021

Neyer, G., G. Andersson. 2007. *Consequences of family policies on childbearing behavior: effects or artifacts?* Max-Planck Institute for Demographic Research Working Paper 2007-021

Newton, K. 1997 Social Capital and Democracy. *American Behavioral Scientist* 40

Občanský institut, (2005) Rodinná politika pro Českou republiku, dostupné z: <http://www.obcinst.cz/cs/Rodinna-politika-pro-Ceskou-republiku-c833/>

Pavlík, Z. 1997. V porodnosti jsme na jednom z posledních míst v Evropě. *Demografie* 39(4): 203-204

Pavlík, Z., Rychtaříková, J., Šubrtová, A. 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia

Pimpertz, J. (2005), Alterssicherung im Drei-Generationenvertrag, IWPositionen, Beiträge zur Ordnungspolitik, Nr. 14, Institut der deutschen Wirtschaft (Hrsg.), Köln

Philipov, D. 2002. *Fertility in times of discontinuous societal change: the case of Central and Eastern Europe*. Max-Planck Institute for Demographic Research Working Paper 2002-024

Pollnerová, Š. 2001. „Easterlinova teorie a vývoj plodnosti v západoevropských zemích, České republice, Maďarsku a Polsku.“ *Demografie* 43 (4): 285–296

Rabušic, L. 2000. Hodnota dítěte. *Demografie*, 42(4): 286-290

Rabušic, L. 2001a. „Value change and demographic behaviour in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 99–122

Rabušic, L. 2001b. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství

Rabušic, L. 2001c je česká společnost postmaterialistická? *Sociologický časopis* 36

Rabušic, L. 2002. K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky (diskuse s Milanem Kučerou a zastánci pronatalitní politiky). *Demografie* 44(3): 177-187

Rabušic, L. 2007. Několik poznámek k české rodinné politice. *Demografie* 49(4): 262-272

Rychtaříková, J. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 39 (2): 77–89

Rychtaříková, J. 2008. Česká republika: trendy demografického vývoje. In: Rychtaříková, Jitka - Kuchařová, Věra (eds.). *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: VÚPSV a PŘF UK

Sindicatos também não aplaudem medida, (2006) Patrões não querem trabalhadores com mais de 65 anos, dostupné z: <http://ultimahora.publico.clix.pt/noticia.aspx?id=1259544&idCanal=Economia>,

Singly, De F. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál

Sinn, H-W. (2006) Europe's Demographic Deficit - A Plea for a Child Pension System, z: *De Economist* 153, 2005, pp. 1-45, Tinbergen Lectures, Electronic reprint June 2006, University of Munich, dostupné z: <http://epub.ub.uni-muenchen.de>

Sinn, H. -W. (2000), Pension reform and demographic crisis. Why a funded system is needed and why it is not needed, *International Tax and Public Finance* 7, 389 - 410

Sinn, H.-W. (1999) The crisis in Germany's pension insurance system and how it can be resolved, Working Paper 7304, NATIONAL BUREAU OF ECONOMIC RESEARCH, Cambridge, dostupné z: <http://www.nber.org/papers/w7304>

Sinn, H.-W. (2001), The Value of Children and Immigrants in a Pay-as-you-go Pension System: A Proposal for a Partial Transition to a Funded System, *Ifo-Studien*, Jg. 47, S. 77-94

Slepičková, Lenka. 2009. „Neplodnost jeho a neplodnost její: Generové aspekty asistované reprodukce.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 45(1): 177-203

Sobotka, T. 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press

Sobotka, T. 2006. Bezdětnost v České republice. In: Hamplová D., P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.): *Životní cyklus - sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR

Sobotka. 2008. Overview Chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, Special Collection 7: Childbearing Trends and Policies in Europe. Dostupné na: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/8/19-8.pdf>

Sobotka T., K. Zeman, V. Kantorová. 2003. „Demographic shifts in the Czech Republic after 1989: A second demographic transition view.“ *European Journal of Population* 19 (3): 249–277

Sobotka, V., Heráček, J. 2006. „Úloha urologa v IVF-programu při diagnostice a léčbě neplodného páru.“ *Urologické listy* 4(1): 20-25

Spieker, M. 1996 *Sociální stát a jeho krize*. Praha: Česká křesťanská akademie
Stehr, N. 1994 *Knowledge Societies*. London: SAGE

- Sternberg, J. 2001 Úspěšná inteligence. Praha: Grada Publishing
- Sundström, M., Stafford, F.P. 1992. „Female labour force participation, fertility and public policy in Sweden.“ *European Journal of Population* 8: 199-215
- Šlapák, M. 2007. Návrhy opatření k podpoře zaměstnávání starších osob v oblasti důchodového systému“ str. 162–191 in Remr, J. 2007. *Podpora zaměstnávání starších osob*, Praha: VÚPSV
- Sullerotová, E. 1998. *Krize rodiny*. Praha: Karolinum
- Škarabelová, S. (2005) Daňové asignace jako nový prvek daňové politiky ČR, Masarykova Univerzita Brno, dostupné z: http://www.e-cvns.cz/soubory/Asignace_VSE_Skarabelova.doc
- Šťastná, A. 2007. „Druhé dítě v rodině - preference a hodnotové orientace českých žen.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43(4): 721-745.
- Šťastná, A. 2008. Děti a plodnost. In: Rychtaříková, Jitka - Kuchařová, Věra (eds.). *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: VÚPSV a PŘF UK
- Štyglerová, T. 2008. Vývoj obyvatelstva v České republice v roce 2007. *Demografie*, 50(3): 153–172
- Šveřepa, M. (2006) PLUS pro nová pracovní místa a rodinu - Sociální politika Občanské demokratické strany, dostupné z: <http://socialnirevue.cz/item/plus-pro-nova-pracovni-mista-a-rodinu-socialni-politika-obcanske-demokraticke-strany>
- Tomeš, I. 2001. *Sociální politika, teorie a mezinárodní zkušenost*, Praha 2001, Socioklub, ISBN 80-86484-00-9
- van de Kaa, D. J. 1987. „Europe’s Second Demographic Transition.“ *Population Bulletin* 42 (1): 1–57
- van de Kaa, D. J. 1996. „Anchored narratives: The story and findings of half a century of research into the determinants of fertility.“ *Population Studies* 50(3): 389-432.
- van de Kaa, D. J. 2008. Demographic Transition. In.: *Demography*, [Ed.Zeng Yi], in *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, Developed under the Auspices of the UNESCO, Eolss Publishers, Oxford, UK
- Voigtländer, M.(2004) A Perfect Marriage: Child-related Pensions and Public Education Otto-Wolff-Institut Discussion Paper 2/2004, OTTO-WOLFF-INSTITUT für Wirtschaftsordnung, Köln
- Voigtländer, M. 2005 Qualitative und quantitative Aspekte einer Elternrente, Otto-Wolff-Institut Discussion Paper 2/2005 OTTO-WOLFF-INSTITUT Köln
- Vostatek, J. (1996) Sociální a soukromé pojištění

Výkonný tým ve složení Bezděk, V., Šmídová, Z., Pergler, P., Krejdl, A., Štork, Z., Škorpík, J. 2005. *Závěrečná zpráva*, Praha, FNM, 2005
dostupné z http://www.mpsv.cz/files/clanky/2235/zaverecna_zprava.pdf [cit.6.3.2009]

WERDING, M. (1998): Zur Rekonstruktion des Generationenvertrages. Ökonomische Zusammenhänge zwischen Kindererziehung, sozialer Alterssicherung und Familienlastenausgleich, Tübingen

Willke, H. 2000 Společnost vědění. In *V jaké společnosti vlastně žijeme*. Praha: ISV